

Проф. Сергій Шелухин

До вивчення
„Руської Правди“

Уривки з нарисів

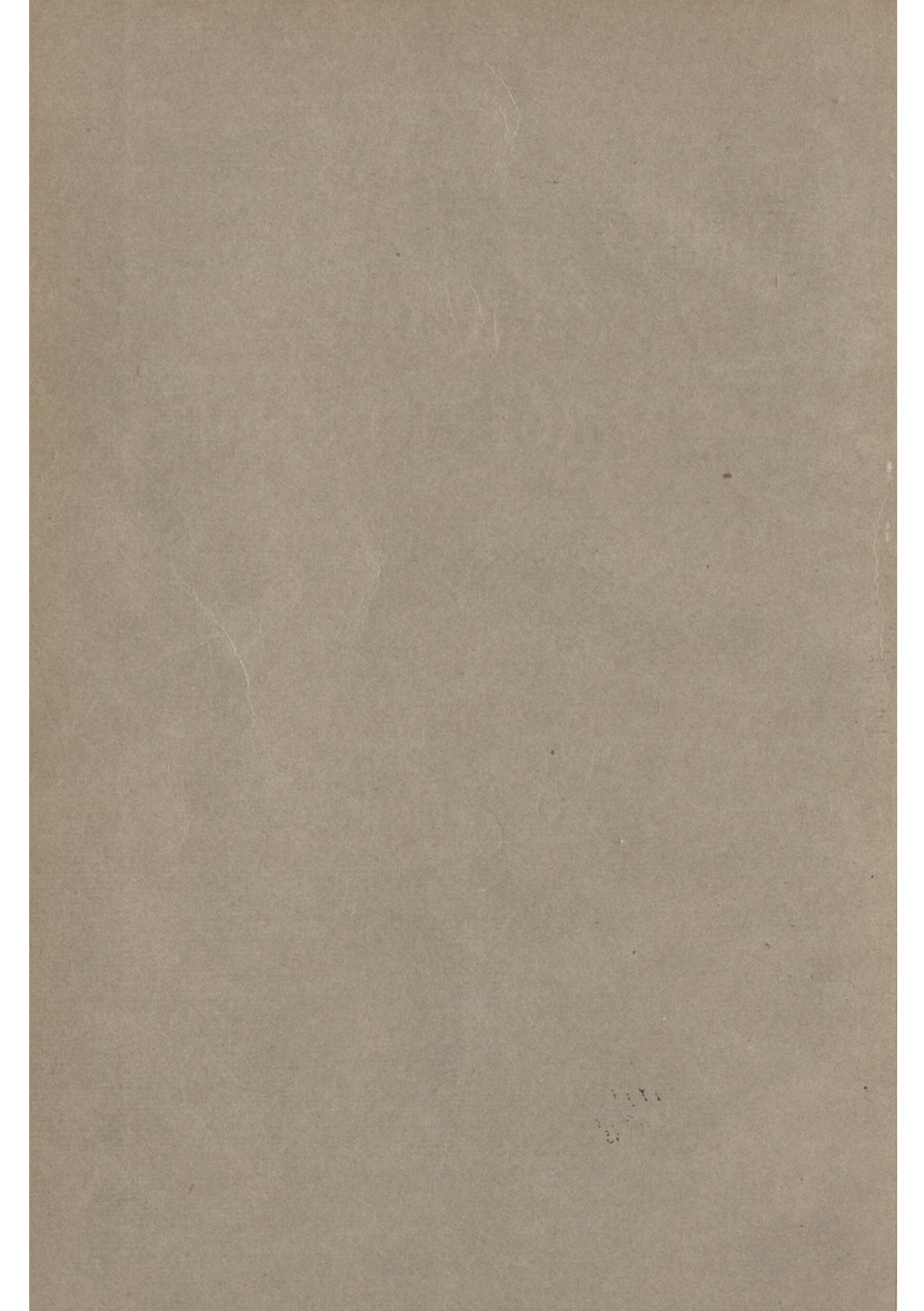

Прага 1930

Наклад українського університету в Празі

Державна друкарня в Празі

63

ПРОФ. СЕРГІЙ ШЕЛУХИН

ДО ВИВЧЕННЯ
„РУСЬКОЇ ПРАВДИ“

УРИВКИ З НАРИСІВ

81991.

ПРАГА 1930

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ

ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ

2 6/4812

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186244434

ПРОФЕСОР СЕРГІЙ ШЕЛУХИН.

ДО ВИВЧЕННЯ „РУСЬКОЇ ПРАВДИ“.

(Уривки з нарисів.)

Ми й досі ще не маємо ні систематичної збірки старих українських історичних пам'яток, ні зведених до цілоти варіантів, ні перекладу пам'яток з архаїчної мови на сучасну, ні навіть задовольняючих коментарів. Цей стан джерельної літератури робить не можливим докладний розгляд та глибше студювання в області українських права, історії, соціології, економіки та інших наук, бо використання джерел дуже утруднене.

Пам'ятки „Руської Правди“, які вже видано, роскидані по різних тепер дуже рідких виданнях і надруковані з величезною силою помилок різного походження, а не мало варіантів ще й не надруковано.

При вивченні „Рус. Пр.“ найтяжча справа з помилками та вставками. Досі не встановлено й принципів, як залагодити цю справу.

Одні з них виникли з нетвердої пам'яті списувача. Як XII римських таблиць вчили на пам'ять, так Руську Правду те ж вчили на пам'ять і писали з пам'яті, як збірку норм для практичних потреб, а потім і списували. Другі помилки виникли через малу грамотність переписчиків з попереднього рукопису, особливо з зіпсованого. Треті виникли з того, що списувач, гаразд не розуміючи українського тексту, вносив од себе по своєму розумінню поправки і вставки виразами своєї мови, одмінної од українського оригіналу. Отсі помилки найгірші, бо вони часто цілком чужі мові пам'ятки, а іноді й цілком протилежного оригіналові значіння. Четверті виникли з того, що видавець, думаючи реставрувати правдивий текст, поробив од себе різні вставки, скорочення, поправки і знаки затинок.

Візьмемо приклад. В українській мові „ввести“ (куди) і „увести“ (куди) — це те саме. В 73 ст. Карамз. сп. Рус. Пр. „введеть“ і в 55 ст. Троїц. сп. Рус. Пр. „увидить“ (уведеть) — це те саме. Але в московській мові, яка молодша і творилася з київської, „ввесть“ куди, а „увесть“ звідки — це речі різні. Московське „увесть“ це українське „вивести“. Слово „вивести“ в тім же значінні є і в московській мові. Одже в 75 ст. Карамз. сп. стоїть „уведеть“, то б то введе, а в 57 ст. Тр. сп. стоїть „виведеть“ — це поняття цілком різні. Українське „уведеть“ московський переписчик зрозумів по своєму, як „виведеть“ і поправив. В зв'язку з цим дехто додав: „в том не платить“ і цим покалічив дійсний змісл, бо в статі як раз навпаки: платить. — Слово: „виведеть“ вжито правильно в 72, 74 ст. Кар. сп., в 54, 56 ст. Троїц. сп. Рус. Пр. Такі скаження зостаються і досі не виясненими остаточно і стали джерелом неправильних товмачень.

Де хто з учених надає значіння старшости списку, напр., Синодальному перед Троїцьким, Карамзинським. Ми цього прийняти не можемо, бо нічим не доведено, що, напр., Синодальний список переписано з кращого оригіналу, ні ж Троїцький, а тако ж що переписувач Синодального списку був грамотнішим, свідомішим, акуратнішим за переписувача Троїцького списку. Оригінал для Синодального списку міг бути зіпсованим, неграмотним, а переписувач його міг ще збільшити отті ганчі. З другого боку у переписувача Троїцького списку оригінал міг бути давнішим, справнішим, грамотнішим, та й сам переписчик міг бути кращим. Тому, сама хронологія тут ще не помагає. Вся масса списків Руської Правди досі уявляє собою сирий матеріал, який же великої праці знавця і глибокого критика для зведення в одно.

Де хто, як напр. І. Яковкин в питанні про закупів Рус. Правди, шукав пояснень в Скандинавському праві. Едність людського роду річ давно визнана, але з цього не вийшло одноманітності. Аналогії не докази. Великі аналогії Рус. Правда має з кодексом Геттітів Малої Азії, писаним більш як за 1.000 років перед Христом. (А. М. Андрієвський: „Геттітський кодекс і Українська правна культура“, „Наук. Ювіл. Збір. Україн. Унів. в Празі, присвячений П. Презід. Чеськословацької респ. Проф. Т. Г. Масарикові“, Прага, 1925 р.) Кодекс їх — це право хліборобського народу.

Що спільного у Киян з Скандинавами X, XI, XII, XIII віків! Нічого, окрім того, що відноситься до едності людського роду. Норманська теорія походження Київської Русі давно вже без кредиту. В основу її покладено вигадку Шлецера, наче б то літописець вважав Варяжським морем Балтійське море. Тому і варяги Скандинави. Але в дійсності літопис вважав Варяжським морем і Середземне море. (Іпат. літ., вид. 1923 р., стор. 6, 7, 4, 15.) Київська Русь була Кельтами. І тут. дійсно є спільности, яких скандинавські право й побут не мають.

Так само не до діла і стремління пояснити право Руської Правди пізнішими і цілком чужими Українському народові Московським правом, побутом, культурою. Це речі ріжнородні.

В московським законодавстві назва закуп, закупень відноситься до бродячого купця, який закупає у населення товари для торгу. В московське право ця назва перейшла, мабуть, з 24. ст. Псков. Суд. Гр. Цей закуп не має нічого спільного з закупом Руської Правди. Закуп, закупний, закупень Рус. Правди — це той, чию службу, працю, роботу хтось закупив собі від нього. Він запродав свою службу, працю, роботу тому, хт закупив їх од його, тому він закупний, закупень, закуп. Ясно, що закуп уже не може вдруге запродати своєї служби, чи праці комусь другому, бо те він уже продав і цим зобов'язав себе до часу, поки зліквідує, поки обілиться, визволиться од того зобов'язання. В Московському Судеб. 1550 р. слово „убити“ означає побороги, перемогти, побити, але не позбавити життя. Тому „убитого“ дають на поруки, сажають в тюрму і т. и. (Судебн. 1550 р. ст. 12 і ин.) В Руській Правді убити означає позбавити життя. Що сталося б з Рус. Пр., коли б у ці терміни Рус. Правди вставити московське значіння!

Таку ж справу маємо і з тлумаченням назви холопом в Руській Правді: надавши йому московський зміст, зробили Руську Правду збіркою норм про рабство на Україні. В Рус. Правді холоп-це слуга,

людина особисто зобов'язана і цим зв'язана й залежна, але ж це вільний, вільний службовець, а не раб. Це і дружинник на службі.

Звичаєве Московське право є правом перш за все фінським, а не славянським. Літопис, історія, антропологія кажуть, що на північ од України живуть фінські племена, тому і звичаєве право там фінське. Проти його боролися царський Судебник 1550 р. (ст. 97), Стоглав 1551 р., Собор 1667 р., який пішов так далеко, що осудив і деякі визнання Стоглаву. Проф. Сергеевич в своїм „Опыте Изследов. обычнаго права“ пише, що звичаєве право у Московського народу часто видержувало проти себе по кілька царських указів: „Распоряжения правительства не исполняются не только подданными, но и самими органами правительства . . . Есть примеры, что и четвертому указу не удается доставить торжество правительственной мере, и в конце концов правительство находит себя вынужденным сделать уступку“. („Наблюдатель“, 1882 р.) У проф. Владимирського Буданова наведено такий приклад боротьби уряду проти звичаєвого московського права в сфері родинного права. („Обзор Истории Рус. Права“, 1909, стр. 429, 431, 432.) В Українців цього не було: звичаєве право вважалося основою.

Ясно, що в епоху звичаєвого права, до якої відноситься Руська Правда, не могло бути у Києва спільностей з Суждалем, а потім Московією в області звичаєвого права, і стремління шукати пояснень для Українського в Московським мусимо визнати не науковими. Та й розвиток Руської Правди йшов не московським шляхом, а мав свій власний шлях на Україні. Цього шляху і ми повинні держатися.

Руська Правда є Українською пам'яткою права, а тому і до зрозуміння її тексту треба підходити з українськими засобами тлумачення, черпаючи для того матеріали тако ж з джерел народів адриатичної славянської раси, до якої належать Українці, Чехи, Словаки, Сербі, Хорвати, Словінці, а тако ж з джерел грецької, римської, кельтської і ин. середземно морських культур, які мали впливи на Україні. Руська Правда цілком чужа правосвідомості й культурі Московського народу. По цій причині, як висловився проф. Влад. Буданов, „в Московском гоударстве . . . нет никаких следов действия Рус. Правды“ („Обзор . . .“, стр. 217), а проф. Ф. Леонтович в своїй праці „Рус. Правда и Литовс. Статут“ написав: „Между Русскою Правдою и законодательством московским проходит ничем не наполняемая пропасть“. („Кіевс. Унив. Изв.“, 1885.). — Але, не вважаючи на це, коли доходить до тлумачення Рус. Правди, то зміслу її дошукуються через московське право, наче воно мало б хоч якийсь зв'язок з Рус. Правдою і наче б воно було її органічним розвитком.

„Руську Правду“ писано найдавніш коло 900 років тому назад. Вона є одним з кращих європейських кодексів з високо розвиненим європейським правом свого часу. Ця пам'ятка, як установили Раковіцький, Леонтович, Їречек, Беляєв, Владимирський-Буданов і ин. дослідники, є пам'яткою не тільки українського, а і загальнославянського звичаєвого права, бо норми її існують і у інших Славян: Чехів, Сербів, Моравів, Словаків і ин.

В часи Руської Правди панувало звичаєве право, яке завше є продуктом правосвідомості народу в зв'язку з матеріальними умовами його життя. Кожен нарід нормує свої взаємовідносини в сфері сути-

чних інтересів по своєму розумінню їх. Тому звичаєве право кожного народу є правом національним. Навіть чужі впливи й переймання вводяться в це право тільки через лабораторію національної психології та приспособлень до практики і засвоюються в певній переробці, як твір народної свідомости.

По влучному виразу проф. Володимирського-Буданова, звичаєве право є „природженим певному племені чи національності“ („Обзор Истор. Рус. Права“, Київ, 1909, стр. 90). Очевидно, що й невеликі ріжниці в особливостях народів мусять одбиватися на звичаєвому праві. Навіть одно племя в ріжних місцевостях повинно мати льокальні одміни. Це добре знали вже в часи складання Київського літопису, в яким завважено, що окремі славянські племена „иміяхуть бо обычая своя и законы отець своих и предання, каждо свой норев“. (Іпатьевс. спис. літоп., вид. 1923 р., с. 10.)

В науці існує загально прийнятий погляд, що „Руська Правда“ містить в собі норми Київського звичаєвого права з невеликими одмінами в звязку з княжою правотворчістю і рецепціями (з Еклоги). Руська Правда, пише проф. Вл. Буданов, „в головній основі своїй є збіркою звичаєвого права“, а в решті складена „З найдавніших правових памяток епохи звичаєвого права“. (Там же стор. 95, 97, 302.)

Проф. Н. Максимейкові першому належить доказово подане твердження, що Руська Правда є кодифікованою памяркою права. Дійсно, в її викладі є певна система. Це дуже помагає вивченню змісту статей Рус. Правди, а само відкриття цього є великою заслугою проф. Максимейка. Як редакцію норм звичаєвого права, так і систематизацію їх робив Українець, знавець звичаєвого права. Ніщо так довго не живе, як звичаї. В сучаснім житті маємо такі звичаї, що кінці їх губляться десь в тисячеліттях, як напр. могорич при договорах, кидання молодій під ноги дровини або віника, весільний ритуал і т. и. Ще й досі на Україні в родиннім праві селян живе Руська Правда. — Це полегчує вивчення Рус. Правди з допомогою поворотного-історичного методу.

В ХІХ вікові на Вкраїні маємо розвиненими хліборобство, скотарство, вівчарство, рибальство, чумачку і ин. Ці матеріальні умови життя знайшли собі повний вираз в поняттях, взаємовідносинах, праві, звичаях, побуті Українського народу. Але все отсе зъявилось не в один день, а має свою довгу історію розвитку, коріння якої ховається в глибині віків. Вже з часів Геродота (V в. до Хр.). Греція годувалася хлібом з України. Геродот пише, що Придніпрянці здебільшого були хліборобами і скотарями. Такими він зве Гелонів (покручі Греків з місцевим населенням Київщини, Полтавщини — кн. IV, гол. 109), Скіфів-хліборобів (IV, 17, 53, 54), Еллінів-Скіфів (Калліпіди, покручі, в нижніх частинах Придніпровщини, — IV, 17). Хліборобами називає Наддніпрянців і Скімн Хіоський, і Страбон (I в., кн. VII, гол. 3, § 17). — Страбон пише тако ж, що населення от Дунаю до Дніпра здавен розводить багато овець (Μηλονόμοι — VII, гол. 3, § 9).

За давні часи ми маємо од Грецьких письменників характеристику хліборобського населення на Вкраїні: воно користується хорошими законами, визначається ввічливістю, чесністю, простотою, справедливістю, прямоотою і нелукавієм у взаємовідносинах, але Греки з своїм

торгом принесли деморалізацію (Страбон, Географія, кн. VII, гол. 3, §§ 7 і 8).

По середині між давниною і XIX в. маємо часи Руської Правди, в якій бачимо повний звязок між тими давнішим і цими новішим часами України. В літопису ще до Правди під 946 р. розповідається, що Древляне, живучи в лісах, „ділають ниви своя і землю свою“. В Акад. сп. Рус. Пр. читаємо: „баран“ (ст. 26), „вівця“ (40, 42), „межу *перореть*“ (33), двір (38), „сіно крадуть“ (39), „солод, хліб, пшоно, борошно“ (ст. 42, 108), огнищане, смерди, сельский староста — це все каже про хліборобське населення, яке кохається і в вівчарстві. Ще більш про це маємо в Карамз. сп. Рус. Правди: солод, вівці, хліб, пшоно, горох, овес (ст. 7), ремісники (12, 108, 109); вівці (39, 42), гумно, жито ссипане в яму (40), приплід овець (49), договори і відносини зобовязань: позики кун (44), куни в різи (47), жито в присип (позичене — ст. 47), розрахунки з хлібом (58), підпал гумна (97), село, смерди, холопи, огнищане, челядь (ст. 13, 27, 34, 88, 89, 90 і ин.) полба не молочена, овес молочений, ячмінь молочений, жито немолочене, сіно (ст. 60—64), хліб в копах (ст. 58) і ин. Все отсе для культури і правних взаємовідносин е промовляючим, бо звичаєве право поминути цього ніяк не могло.

Ясно, що до тлумачення правових норм Рус. Правди, як пам'ятки звичаєвого права Українського народу, мусимо підходити перш за все з українськими засобами, то б то з засобами українських історії, матеріальних умов життя, мови, побуту, культури, звичаїв і т. и. Тут, очевидно, відкривається широке поле для використання так званого поворотного-історичного методу вивчення — спускаючись од сучасних явищ для вияснення темряви давнини по етапах і шляхах розвитку з найдавніших часів, а в найновіші часи піднімаючись з найдавніших.

Що до мови, то для зрозуміння давньої пам'ятки, як „Руська Правда“, очевидно, треба підходити з сучасною пам'ятці мовою того народу, якому пам'ятка належить, то б то з мовою Українського народу, який з VIII в. поступнево набірав собі імя Руси од того народу Русинів, що прийшов на Україну з Провансалю по дорозі в Приадриатиці та Придунайщині значно пославянився, на Україні влився в Українську славянську народність. Про це подаю в розвідці про Кельтське походження Київської Руси, а тут тільки згадую.

В тільки що опублікованій розвідці проф. І. Огієнка: „Руські“ переклади в Херсонесі в 860 році“, („Ювілейн. Збірн на пошану Академиків Д. І. Багалієві“, Харков, р. 1927) ми для справи засобів тлумачення Рус. Правди знаходимо такі вказівки.

Як відомо, з Панонських житій, Кирило, ідучи в 860 р. (по ин. рахунку 858 р.) на проповідь христіанства до Козарів, знайшов у Херсонесі (Крим) Евангеліє і Псалтир „руськими письмени писано“ і зустрів русина, „глаголюща тою бесідою, і бесідував с ним“, а „вскорі нача чести и сказати“. Кирило знав мови: грецьку, латинську і славянську з Македонії. Очевидно, що мова Русина не була ні грецькою, ні латинською, бо її так не названо. Тому ця руська мова була славянською, бо так швидко читати „руськими письмени“ і говорити „руською мовою“ (чести и сказати) Кирило міг навчитися тільки в тім випадку, коли ця руська мова була близькою до відомої йому мови Македонських славян. Але що найголовніше, так це факт існування вже

в 860 р. Євангелія і Псалтиря в перекладі на тогочасну українську мову, бо тодішня руська мова була українською. Проф. Огієнко навів цитату з рукопису 15 століття, очевидно список з ранішого рукопису, „О преставленіи св. Кирила учителя словенскому языку“ буквально такого змісту: „Грамота *руская* явилася Богом дана в Корсуні граді *Русину*, от него же научися Константин философ“. Ця цитата промовляє про традицію, яка жила на Україні про зустріч і вказує на давнє, ще перед 860 роком, існування свого письменства на Україні.

Яка ж була мова того письменства? Проф. Огієнко, працюючи над писанням ученого XIV віку Константина Граматика, в його „Книзі о письменах“ знайшов цілком виразну вказівку на українське походження давніх перекладів. Граматик пише, що Кирило сам не робив усіх перекладів, а вибрав „от всіх их (Славянських) племен мужей відящих греческая письмена и словенские языки“ і утворив з них колегію перекладачів, яка радилася, яку саме з тодішніх славянських мов узяти в основу для перекладів. „Поразсудивше добрії они и дивнії мужіе и избравше *тончайшій и краснійшій рушкий* язык к нему же помощь вдасться болгарський, и сербський, и босньський, и словінський, и чешкаго честь и хорватський язык“ — так, пише Граматик, вони робили переклад. Далі Граматик подає, напр., такі приклади „*рушккой мови*, прийнятої перекладачами за основу для перекладу: „*лаяти*“, „*сорочка*“, „*глумляхуся*“, „*борошно*“ і т. д. Як бачимо, ці „*рушки*“ слова є суто українськими. Це, як пише Граматик, „вся божественна писанія *рушким* языком суть“.

В „Остромировому“ Євангелію 1056 р. в „Отче наш“ маємо: „и не введи нас в *напасть*“, замість послідуєчого пізнішого перекладу „во искушеніє“, або „но избави ны от неприязни“, замість пізнішого „от лукавого“. Це наочне потвердження, що до української мови старіших перекладів. Проф. Огієнко пояснив зміни з українського тим, що пізніше на Україні писали переклади з участю болгарських учених, тому і текст поболгарщили.

Проф. Огієнко зробив такі висновки: В половині дев'ятого віку Київська мова була відмінною від полуднево болгарської чи солунської славянської мови. Писані тексти вимовлялися в Києві згідно з живою мовою (Ѣ за і і т. и.). Кияне вже тоді мали свою абетку, як початок Кирилиці, і мали свій переклад Євангелія та Псалтиря ще до Кирилового перекладу. У Русина в Херсонесі Кирило вчився Київського, українського наголосу та вимови. Як довідуємося від Граматика, українська мова в 860 роках вважалася „тончайшою і краснійшою“ зо всіх славянських мов.

З вище наведеного ясно, що при читанні старих Київських пам'яток ми при тлумаченні, що до мови, повинні використовувати перш за все українську мову з її лексікою і будовою, як основу, і читати слова згідно з живою українською вимовою, з мовою пісень, дум, шкільних творів, колядок, приказок, прислів'я і т. и. При потребі мусимо справлятися тако ж з мовами болгарською, сербською, боснійською, словінською, чеською, хорватською. Все це постійно відчувається при читанні Руської Правди, яка писана тодішньою книжною мовою. А ця мова, як пише Граматик, була збудована на українській народній мові.

З літописного запису під 902 роком бачимо: „А Словінеск язык

и Рускый один — от Варяг бо прозвашася Русью, а первіе біша Словіне, аще и Поляне звахуся, но словінская річ бі“. (Іпат. 1923 р., стр. 21—22.) Першими од Варягів Русею прозвалися Поляне („яже ныне зовемая Русь“ — зап. під 898 р., стр. 19). — Потім і інші Славяне — а „Славяне в Руси: Поляне, Древляне, Новгородці, Полочане, Дреговичі, Сіверо, Бужане, Волиняне“ (стр. 9). — На особливости Полян між іншими Славянами в звязку з Русею літопис вказує кілька разів (Іпат. сп. літ. стр. 6, 7, 10, 19, 22). Ясно, що це відноситься і до мови Київських Славян.

Український нарід належить до Адріатичної чи Дінарійської славянської раси. До неї належать тако ж Серби, Хорвати, Босняки, Словінці, Чехи, Словаки (Роберт, Реклю, Денікер, Гамі, Вовк і ин. учені). Про цю спільність читаємо тако ж у письменників VI віку — Іорнанда та Прокопія. Про неї розповідає і Київський літопис, кажучи про розселення Славян з Придунайщини. Про неї свідчать і спільности язикові, правові, побутові. Ясно, що при недостатчі українських засобів, особливо в архаїзмах, мусимо звертатися до названих народів, до їх культур, мов, права, звичаїв.

Інтерпретатори Руської Правди так не робили, віддаючи невільно і несвідомо данину російській політиці, яка наказувала, а по школах учила, що „украинскаго нет и не было“ і що існує „единая русская народность“, під якою розумілася московська народність, в яку начебто входить і український славянський нарід з своєю старою культурою. Цей унітаризм позбавляв науку позитивного, порівняльного, історичного і поворотного історичного методів розсліду, бо вони оперують над фактами, а факти тенденційно відкидалися або підмінялися фікціями політики.

Русь і Україна в давні часи поняття тотожні. Одну назву принесли Русини, а друга народна. В іпат. сп. літоп. з 1187 року обидві назви — Україна і Русь — вживаються, як синоніми. Тому і Руська Правда — це Українська Правда. Московія Русею не звалася до XVIII віку.

Плутаючи з назвами, інтерпретатори ігнорували українські засоби тлумачення, а використовували московські засоби, цілком непридатні.

Очевидно, що це противно вимогам науки. У літопису ясно сказано, що на північ од України живуть фінські племена, які відрізняються від Славян і Руси, і що то „инии языци (народи), иже дань дають Руси“. (Іпат. літ. стр. 9). Значить, у них і звичаєве право інше, як в Києві, та не може бути і схожим, бо у кожної народности воно національне, а Фіни і славяне національно цілком різні. Натурально, що Київське Руське право XI—XIII віків не може бути правом Суждальським, Московським. Тому і розкривати зміст одного другим не можна. — Ріжниці ще побільшуються тим, що в українській культурі маємо впливи еллінські, римські, кельтські, тоді як в московським праві цього нічого немає, а за те є впливи таких культур, яких в Українського народу немає й сліду. Пізніший Візантійський вплив на Москву був тільки впливом христіанства в монархичній інтерпретації його.

Отсі хиби і були найголовнішою причиною, через яку ми й досі не маємо правдивого тлумачення Руської Правди. Інші причини дурядні.

Не диво, що між інтерпретаторами провадиться неперестанна полеміка. Проф. Вол. — Буданов, полемізуючи з Н. Дебольским, попраків

його в „перехитренних толкованіях“ („Обзор“ стр. 413), хоч сам в них грішний не менше. Не диво, що для залагодження абсурду доходили до припущення, що право Рус. Правди допускало діездатність ширшу за правоздатність. („Обзор“, стр. 412). Вважаючи од себе холопів, закупів і ин. рабами, мусіли зробити і таке припущення. Так само, не вияснивши дійсного значіння в українській мові слова „объл“, „обил“, „обилний“, „обель“, одні учені твердять, що воно означає „повного холопа“, „повного раба“, а другі, що „не повного раба“. Полемізуючи з Сергеевичем, який писав, що „обельне холопство“ це „не повне холопство“ і що „закуп“ — це не холоп, Буданов твердив навпаки і писав, що „обель“ — це повний холоп, раб, а закуп — це „неповний холоп“. („Сергеевич, юрид. древ., I, стр. 140, Буданов, „Обзор“, стр. 410.)

Проф. М. Дьяконов категорично твердить: „холоп не субъект, а объект права“, *раб*, і що для рабів були назви „несвободнаго населенія — холопы, челядь, *обель* или *обельные холопы*“. (Проф. М. Дьяконов, „Очерки Общественнаго и Государ. строя древ. Руси“, СПб., 1908, стр. 102.) Звідки і од якого пня (корня) „обел“, „обелний“ і „обилний“ Рус. Правди означає *раба* — не відомо. Такого значіння для цього слова немає ні в одній славянській мові. Це просто є вигадкою, фантазією. Яка нісенітниця вийшла б, коли б це значіння вставити в купчі XV віку: „именіе свое набитое село П. продал *обел*, вечно, николи не порушно“.

Такою ж вигадкою є й заява Дьяконова, що 102 ст. Р. П. Тр. сп. „оже кто *хотя* купить до полугривны“, або 119 ст. Р. П. Кар. сп. „оже кто то купить *хотя* и до полугривны“ означає наче б то „продажу себя в присутствіи свидетеля хотя бы за полгривны!“ (Дьяконов, стр. 104.) Це „хотя бы“, як побачимо далі, є те ж вигадкою, свавільним виведенням старого „хоть“ од „хотя бы“.

Така полеміка з голословними твердженнями не могла мати добрих наслідків: Ми й досі навіть не наблизилися до розуміння Руської Правди і треба починати всю роботу майже заново.

Очевидно, що пам'ятки українського і названого по державі литовсько Руського права повинні бути використаними найповніше. Вони продовжують Руську Правду і своїм змістом і мовою зв'язані з нею органічно.

Через обмеженість місця ми подамо свої пояснення тільки для деяких статей Руської Правди, все таки ні трохи не претендуючи на непохибність хоч би вже через те, що використовуємо тільки Академічний, Троїцький та Карамзинський списки. Другими ми не розпоряжаємо.

70, 71, 72, 73 ст. Рус. Правди Карамз. сп.,
52, 53, 54 і 55 ст. Рус. Правди Троїц. сп.

Вказані статі Рус. Пр. відносяться до унормовань взаємовідносин між закупом і його „осподарем“, „господином“, хазяїном в справах сутичних цивільних інтересів і правопорушень з лихої волі. Для цих останніх випадків, як для злочинів, право цих статей установило свої карні санкції. Таким чином, право, викладене в 70, 71, 72, 73 ст. Рус.

Пр. Кар. сп., містить в собі норми цивільного і карного права. Суб'єктами прав воно вважає як господаря, так і закупа, бо і того і другого трактує взаємно звязаними в правах і обов'язках один проти другого. В соціальних відносинах звичайно господарь фактично дужчий за закупа, який в великій мірі залежить від його економічно. Натурально, що і зловживання становищем дужчого проти слабшого бувають звичайно з боку дужчого, од якого, таким чином, право мусить захищати закупа. Того вимагала не тільки елементарна справедливість, а ще більш громадська небезпека заколотів, сутичок, боротьби, загрожуючих і грізних особливо в часи Рус. Правди. Постійні наїзди кочовників і загрози спільного лиха вимагали утворення в населенні організації, єднання, солідарности. Ця небезпека була особливо тяжкою для заможних. Вже через це вони мусили в своїх відносинах до залежного і незаможного бути обачнішими, уважливішими і обережнішими. Оповідання літопису про те, як князі старалися догожати дружині і як кн. Володимир навіть срібні ложки зробив для дружинників з їх вимоги, є виразно промовляючим. Дружина ж була о стільки звязана з інтересами населення, що навіть од походу одмовляла князеві, щоб не нашкодити селянам. Вказані статі Рус. Правди трактують про залагодження сутичок та непорозумінь між закупамі та господарями і про охорону закупів од зловживань з боку хазяїнів, господарів, своїм становищем соціально і економічно дужчих.

Про закупів існує велика література, але поки що вона виявила дуже мало. Руська Правда, як памятка звичаєвого національного права Українського славянського народу, органічно звязана з його правосвідомістю і його перш за все українськими, а не якимись іншими, матеріальними умовами життя. На це менш за все зверталосся уваги ученими. Особливо що до закупів та холопів.

Найновіші праці про закупів Рус. Правди належать проф. Н. Максимейкові та Н. Л. Рубінштейнові. („Наук. Запис. Наук.-дослідч. катедри історії Україн. культури“, ч. 6, присв. акад. Д. І. Богалієві, Харків, 1927, стр. 27—47 і 49—62.)

Перший пише цілком правдиво, що „при критичнім відношенні до тексту Рус. Правди“ можна досягти добрих результатів навіть з самого тексту її. Але всі дослідники Рус. Правди те-ж думали, що вони критично відносяться до тексту її, про те проф. Максимейко сам визнає результати їх дослідів не задовольняючими. Такі результати і у проф. Максимейка, бо він держався старих методів. Навіть хибно ставив затинки і прийняв без критики свавільне тлумачення слова „обел“, поширене Будановим і не виправдане ні одною мовою. Проф. Максимейко справедливо вважається одним з авторитетних учених і наведене нами ілюструє про стан науки про Руську Правду.

Другий автор, Рубінштейн, підійшов до питання про закупів инакше. Він те-ж почав з констатування, що до цього часу не існує в науці задовольняючого одного вирішення питання про закупів, і каже, що це має причину в „неправильнім підході дослідників до проблеми“ та „в дефектності вживаної ними методи“ (стр. 49—50). Визнаючи існування феодализму в Київській Русі, Рубінштейн ділить Русь на торгову і хліборобську, підходить до закупництва з соціологічним методом розсліду і аналізує, „виходячи з соціальних та економічних відношень

доби“ Рус. Пр. (стр. 53). На закупів він дивиться, як на соціальний інститут, що уявляв собою „комплексне явище, яке посідає в собі елементи різних правовідносин у нерозчлененому вигляді“, в формі договору позики і найму. Закуп має своє господарство і займається ним поруч з виконанням певних робіт на пана“ (стр. 50—51). Коли додати до цього, що закупництво це договір не тільки позики та найму, а ще і аренди, то побачимо, що Рубінштейн ближче підійшов до шляху, який веде до правди. Але, вказавши помилки Яковкіна, Буданова, Ясинського і ин., він сам зробив помилку того ж характеру, а саме не розважив того, що Руська Правда є пам'яткою звичаєвого українського права, тому не можна підходити до неї з російським масштабом. Для соціологічного методу ігнорування національних елементів не допустиме. Для вияснень Руського права він мусів би перш за все вияснити, кого саме він вважає Русью, що таке Русь! Ігноруючи особливості соціальних відносин на Україні, Рубінштейн приймає тождність феодалних відносин в цілій Європі і для України взяв те, що йому подобалося. Очевидно, що Кельтське походження Київської Русі, яка прийшла з півдня Франції через Норік, Панонію та Приадріатику з родинами в кількості коло ста тисяч душ спочатку на Тамань (Тмутаракань), а потім в Київщину, і принесла з собою здобутки своєї культури, з якими і влилася в українське славянське населення, мусіло відбитися на всім укладі життя Українського народу і мати свій вираз і в Руській Правді. Ясно і те, що не можна ототожнювати соціальних явищ на Україні і в Західній Європі, особливо в питаннях взаємовідносин, як робить це Рубінштейн, ототожнивши інститут закупів Рус. Правди з Західно-Європейським середньовічним прекаріатом, в яким людина „стоїть на порозі невільництва“ (стр. 53).

Тітмар єпископ Мерзебургський, який вмер в 1018 році, в своїй хроніці (кн. VIII, гол. 16), пише, що „Київ терпить постійну шкоду від безперестанних нападів Печенігів, але має більш 400 церков, 8 торгових і народу без числа, головним чином біглих рабів зо всіх країв, особливо з проворних данів“. — Таким чином, як бачимо, в Києві, порівнюючи, була така велика свобода, що туди на волю збігалися втікачі од рабства „зо всіх країв“, і народу там було через це „без числа“. Це за часів Руської Правди. Імператор Маврікій писав так: „Полонені у них зостаються не в постійнім рабстві, як у інших народів, але їм призначається певний час на одробіток, після чого їм дається право або зостатися у них вільними, або ж вернутися до своїх, заплативши викуп“. Проф. Володимирський Буданов, посилаючись на Закон Судний, каже, що полонені в Київській Русі зоставалися в неволі до одробітку ціни викупу і продавалися до кінця одробітку викупу, а не в вічну неволю, тому продавалося і право на ще не одроблену частину викупу, а одроблена частина зараховувалася і тим, хто купив на доробіток („Обзор Ист. Рус. Пр.“, 1909, стр. 402—403).

В договорі Олега з Греками 911 р. установлена ціна для викупу полонених і проданих в рабство, як для Греків, так і для Русі — це „челядиная ціна“, то б то як за рабів (ст. 9 по Христ. Буданова). По договору кн. Ігоря з Греками 945 р. уже таксовано викуп за людей старих, молодих і середнього віку (ст. 7). Як бачимо з Слова о Полку Ігоревім, пам'ятки 1187 року, викуп міг бути і зовсім малий: тут чи-

таємо: „была бы чага по ногатѣ, а кощѣй по рѣзанѣ“, то б то: половецька невільниця по $\frac{1}{20}$ частини гривні (16 коп.), а невільник по $\frac{1}{50}$ ($6\frac{1}{2}$ к.). В Рус. Правді за літо роботи пів гривні (ст. 40 Кар. сп.). Жінці з дочкою призначено по гривні на рік (ст. 65 Кар. сп.). Під час Рус. Правди грошей було мало, товарообмін був натурою здебільшого, як і позики та виплати, самі гроші звалися: гривна (од грива), скот, куна (од куниці), векша (білка). Заборжені расплачувалися службою, працею, одробітком. Це завше треба мати на увазі при вивченні Рус. Правди. Окрім торгової та хліборобської була ще й Русь службова, дружинники, які наймалися на службу.

Маємо ще й ту особливість для Київської Русі, що Полянська земля була місцем постійних боїв, через що і назву Поля, України собі придбала. Літопис так каже: „И нарекоша и Киев и бяше около города лѣс и бор велик и бяху ловяще звѣрь бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне от них же суть Поляне“ (Іпат., вид. 1923, стр. 8). Поле-це місце боротьби, бою, лову. З цього полювати, ополчитися, полк, польний гетман, полевий суд, полонений і т. д. Місце судових поединків те ж поле. Поляне в початку були тільки Кияне — каже літопис, і „от них же суть Поляне“. В полі рубаються мечами, тому і земля вкрайна мечем од противників е Україна, Україна. У Греків город звався πόλις, а Київ вони називали τὸ κάστρον τὸ Κιοάβα (у Константина Порфірогенета 905—959 р.), що означає: військовий стан, військовий табор, лагерь. На цю особливість Київського життя звичайно не звертають уваги, а вона промовляє, що Київ мусів бути тако ж місцем для найму людей в військо, в дружини, що вимагало регулювання взаємовідносин нормами права і вже по цій причині мусіло відбитися і в Руській Правді. Русь-Поляне була войовнича.

Вже це само, помимо славянських національних особливостей, про які правильно вказав Буданов, перестерігає од ототожнень Українських явищ з Західно-Європейськими, хоч Українська нація і належить до народів Західної Європи. Тут ототожнення неможливі так само, як між Італійцями, Німцями, Англійцями, Французами. Кожна нація має свої особливості, які творить навіть в перейманнях. — Тому кельтський інститут приданого, клієнтури, боярства, кара потопленням і т. и., принесені на Україну Русинами, набули на Україні місцевих особливостей і одмін.

70 ст. Рус. Пр. Кар. Сп. така: „Оже закупный бѣжить от господина то обел идетъ ли искати кун а явлено ходитъ к князю или к судьям бѣжить обиды дѣля своего господина то про то не робять его но дати ему правда“. 52 ст. Тр. сп. така: „Аже закуп бѣжить. Аже закуп бѣжить от господы то обель идетъ ли искать кун а явлено ходит или ко князю или к судиям бѣжить обиды дѣля своего господина то про то не робять его но дати ему правду“.

Тексти, як бачимо, по змісту однакові. Те, що в однім „закупный“, а в другім „закуп“, в однім „господин“, а в другім „господа“, в однім „обел“, а в другім „обель“, в однім перед „к князю“ немає „или“, а в другім е — це все тут ріжниці в змістові не робить.

70 ст. Р. П., як і слідує, стоїть в відділі договорів та ріжних зобовязань. Це треба брати на увагу при дошукуванні її зміслу. Передульша 67 ст. трактує про брання „рѣзу“, процентів на позику, на

стовп. 68 ст. передбачує випадки, коли купець, маючи чужий крам (чигроші), загубив би його. Коли це сталося через нещасний випадок (пожежа, підтоп, війна) з причин, од його не залежних, то „не насилити ему, ни продати его“ (купця), а хай він платить по можливості, бо „не виноват есть“; коли ж це сталося з його вини — через п'янство, гру, рострату і т. и., то ті, чий крам, вільні поступити, як хочуть: або подождати йому, поки виплатиться, або стягти з його шкоду примусовим способом — „продадутъ ли его“ с торгу.

Вираз „купецъ... истопится“ проф. Буданов прийняв за „утонет“ (Христ. по ист. рус. права, 1872 р., I, стр. 65). Але далі „не насилити ему, ни продати его“ показує, що „истопится“ відноситься не до купця, а до краму, який погинув через підтоп, бурю на воді, пожежу і т. и.

69 ст. передбачає той випадок, коли хтось „многим должен будетъ“, — тут установлюється конкурс виплат боргів у тодішніх умовах життя. Нинішнє право знає нещасну, необережну і злісну неоплатність. В останньому випадкові проти банкрута вживається навіть позбавлення свободи, тюрма. Але ж це ніхто не може прийняти за прикмету порабощення.

Далі йде цитована 70 ст. Рус. Пр., яка трактує про людину, якої службу, працю, роботу куплено наперед, то б то закуплено. Тому він закуп, закупний. Це боржник, зобов'язаний перед своїм контрагентом, службою, роботою, одробітками. Це і наймит, зв'язаний договором найму. Так водиться і тепер. Це, очевидно, зв'язує свободу закупа, він не сміє ухилитися від розрахунку, скриватися, зникнути, бо це було б проявом злочинної волі і дало б право вжити проти його правних репресій, примусу заплатити те, що винен, виконати, до чого зобов'язався. Це вкладено в слова: „Насилити ему, продати его“ (68 ст. Кар. сп.). Закуп продав не себе, а свою працю, службу, він є вільним, але зв'язаним своїм зобов'язанням. Він є наймитом, холопом. Його господин має право на його особу тільки в межах зобов'язання, в межах становища слуги, службовця, робітника, наймита. Він купив собі не людину, а тільки право на її службу, роботу, одробіток і то в тій мірі, в якій умовлено договором. Закуп суб'єкт права і ні в якому разі не раб.

В рукописах Рус. Правди знаків затинок не було. Їх поставили при друках видавці та інтерпретатори, як хто розумів. Де хто з них цілком свавільно поставили в 70 ст. Рус. Пр. (Кар. сп.) після слова „обель“ одні точку з затинкою (напр., проф. Влад.-Буданов), другі — точку (напр. проф. Максимейко) і з цього утворилася плутанина. Щоб звільнитися од неї, автори цілком безпідставно надали слову „обель“ значіння „повний раб“, з чого вийшла плутанина і в інших статях Рус. Пр. В дійсності точку з затинкою треба поставити не після „обель“, а після „явлено ходить“, бо слово „обель“ до „явлено ходить“ відноситься безпосередньо і зв'язане з ним логічно.

Статя 70 кінчається: „но дати ему правду“, то б то — суд, право, розсудити його скаргу. „Ему“ — це закупові, бо він звернувся до суду за тим, звернувся з скаргою на господаря (кредітора), звернувся до тих, що творять суд — до князу або суддів. „К князю или к судьям бѣжит“ — це означає: піде до них помимо волі господаря, бо з ним у його спор за обрахунки, який мусить розглянути суд. Що до виразу: „к князю... бѣжит“, то так і тепер кажуть про залежних: втік, втікла.

Тому жінка втікла од чоловіка, наймит утік од хазяїна, невістка втікла од свекрухи. Але, чоловік покинув жінку, а не втік, бо чоловік старший, а жінка в його волі. Вони йдуть собі звичайною ходою, а не бігом, але „біжать“, „тікають“ од чужої волі. Так і в 70 ст. „бѣжить“ означає: закуп, боржник іде помимо волі господаря, тому „бѣжить“.

„Не робяць его, но дати ему правда“ — це означає, що в тім випадку, коли закуп пішов скаржитися і дійсно скаржитися на господаря, князеві чи судді, то це він робить правно, тому за це його „не насилити“, не карати, не вважати правопорушником, а вважати його виступ правним, тому і його вільним од відвічальности перед хазяїном за таку одлучку. В такім випадку він „обель“, обѣл, обил, обілений, звільнений од одвічальности за одлучку. Цей випадок не вважати за злонавмисне ухилення від платіжу чи одробітку. Право, напр., при конкурсі позбавляло задоволення того, „кто много рѣза имал“ (69 ст. Р. П.), не захищало того, хто вимагав $\frac{1}{2}$ більший установленого, „отметало“ його вимоги. Скарги в таких випадках були річчю природною і право в 70 ст. гарантувало можливість скаржитися.

Але до такого спору, що треба звертатися в суд, може і не дойти. Закупа, якого кредитор ставив би взагалі в тяжке становище своїми вимогами од його, не можна позбавити права розв'язатися з таким господарем і без суду розплатою з ним, ліквідацією зобов'язання. Про такий випадок трактує перша частина 70 ст. Р. Пр. Вона дає право закупові виконати певні формальности (для „явлено ходить“) так, щоб одлучку не можна було вважати за ухил од розплати чи одробітку або за бажання не платити боргу. Мусіло бути ясним бажання очистися, обілитися од зобов'язання, пійти, куди треба, для того за грошима, на заробітки, на службу, аби здобути потрібне на розплату. Тут злої волі немає, а тому закуп „обел“, вільний, обілений од одвічальности за одлучку. Очевидно, що в противному разі, коли б це було не для розплати, його одлучка була б протиправною і він мусів би за неї відповідати.

Що торкається виразу: „идет ли искати кун а явлено ходить“, то до цього кінець статі „дати ему правда“ ніякого відношення не має. Закуп явлено йде шукати кун, то б то грошей чи заробітку, щоб розплатитися з господарем, а не шукати суду чи скаржитися на його, тому і „дати ему правда“ сюди не відноситься. За те „идет ли искати кун а явлено ходить“ стоїть в логічному зв'язку з початком: „Оже закуп бѣжить от господина (господы) то обель“. І перша частина без другої, і друга без першої губить змисл. „Идет ли искати кун а явлено ходить“ — то в цім випадку закуп „обель“, то б то: вільний від одвічальности, від провини за одлучку так само, як тоді, коли йде до князя за судом, шукати правди на господаря. Ясно, що до князя чи судді за судом закуп може звертатися і „не явлено“, бо ця вимога часто касувала б можливість подати скаргу і була б противна цілям права і правосудія. Вона була б рівнозначна одмові в правосудії, тоді як 70 ст. навпаки гарантує його виразом „но дати ему правда“.

Пояснення слова „обель“ ми подамо далі. Тут воно і так ясне. Що торкається „явлено ходить“, то це вимога од закупа, щоб він, ідучи шукати грошей чи заробітку для розрахунку з кредитором, робив би це не потайки, а з відома людей чи органу, згідно з установою

звичаєвого права. Це потрібно, як гарантія для його від обвинувачення, що він пішов з злої волі, аби не платити боргу чи не виконувати зобов'язання і збагатитися чужими коштами безмежно. Борг свій він у всіх випадках мусів поповнити, але правна одлучка не накладала на його покути за одлучку.

„Искати кун“ — і тепер кажуть: пішов шукати роботи, шукати заробітку, шукати, знайти, роздобути грошей. Це те саме.

Після цього ст. 70 набірає такого змісту: Коли закуп піде од господаря, чи од кредітора, кудись на сторону помимо його волі (покине), то за це не відповідає в тім випадку, як іде явлено, щоб шукати грошей (заробітку), аби расплатитися з ним, так само (или) не відповідає за одлучку (не робят его) і в тім випадку, коли йде скаржитися на господаря до князя чи суддів — у цім випадку дати йому суд.

Як бачимо, норма права в оборону закупа од свавільства та кривди з боку господаря.

В XIV—XV століттях розуміли 70 ст. Рус. Пр. так само, як ми подали тільки що. Складаючи Литовс. Стат. 1529 р., для аналогічних випадків з підлеглою чужій волі і тому залежною сиротою, в інтересах охорони її прав і свободи од зловживання з боку старших, очевидно переробили цю 70 ст. на 12 артикул розд. IV. — 11 артик. установлює, що дівчина, яка без волі батька або матері „засела замуж, таковая отпадывает от посагу отчизного и материстого“. Але, як бути, коли дівчина є сиротою? Як закуп Рус. Правди залежний од господина, так і сирота залежна од дядьків та братів своїх. Як господин може ради своїх інтересів зловживати своїм становищем, не даючи заупові обілитися, визволитися од зобов'язань та підлеглости, так і дядьки та брати можуть поступати проти сироти. Як Руська Правда в 70 ст. установила спосіб боронити права та свободу для закупа, так і 12 арт. IV розд. Лит. Стат. 1529 р. установив для сироти дівчини той же спосіб оборони прав, навіть в тих же виразах: 12 арт. „А естли бы она мела лета свои, а брат або стрии задержали а не хотели бы ее замуж выдати: тогды однако своевольне не мает ни за кого ити, леч мает ся *втеч* (по Рус. Пр. бѣжить) до инших кровных своих або до владу. А влад або кровные мають дозволити замуж пойти, а она с волею владу або ближних своих замуж пойдет; тогды таковая имения не мает тратити“.

Кровні для сироти тут в тій ролі, як для закупа ті, перед ким він „явлено ходить“, а „до владу“ — це у сироти те, що у закупа до князя або до судді. — Як 70 ст., так і 12 арт. очевидно складені для охорони прав і свободи від чужої сваволі, а не для позбавлення прав, свободи.

71 ст. Рус. Пр. Кар. сп. така: „А иже у господина ролейны закуп будеть а погубить своиски конь то не платитъ ему но еже дал ему господин плуг и борону от него же копу емлетъ то то ему погубившу платити аще ли господин его отошлетъ на свое орудіе а погибнетъ без него того ему не платити своему господину“. В 53 ст. Тр. сп. є маленька одміна: „О закупѣ же. Аже у господина ролейныи закуп а погубить воискии конь то не платити ему но еже дал ему господин плуг и борону от него же купу емлетъ то то погибвше платити аже ли господин его отслетъ на свое орудье а погибнетъ без него то того ему не платити“.

Тут річ уже не взагалі про закупа, а спеціально про хліборобського закупа, тому і річ спеціально про об'єкти, звязані з хліборобством, та взаємовідносини на ґрунті оттих об'єктів.

В Тр. сп. „воискии“ е очевидною помилкою: переписувач пропустив у початку літеру „с“. В Карамз. сп. „своіскы“ правильно. Це „воискии“ чомусь переробляють на „воинскии“, коли тут воїнський кінь ні при чім і ні до чого. Чому ж тільки кінь, коли до воїнського коня е ще і сідло, і зброя! Чому ж це за недогляд за дорученим військовим конем не було б ніякої відповідальности і закуп міг би безкарно стратити його? Та і взагалі в статі йде річ про сільськогосподарські об'єкти і хліборобство, а про військові справи нічогісінько. „Воискии“ це очевидно „своискии“, в українській вимові „свійський“, то б то: свій, людський, домашній, приручений, як вживається це слово і тепер в противність дикий, не приручений, чужий. В 4 ст. Кар. сп. Рус. Пр. річ про „дикую виру“, а в 6 ст. про „дикую вину и виру“, а тут „свійський кінь“, то б то кінь, який належить ролейному заупові, для його свій, свійський.

Копа і купа тут те саме: один хліб кладуть в копи, а другий на купи, перший в снопах, другий не вязаний в снопи.

Ролейний закуп тут той, що бере землю за копу. Він може обробляти (орати і волочити) її своїм скотом або хазяйським скотом. Звичайно такому *скопщизу* (сучасна назва таких самих договорних відносин) назначаються ще різні „послухання“ на роботи: помагати возить, косить, полоть, коноплі бити і тіпати, гребти і т. и. роботи. Од ріжниць в цих зобовязаннях залежить і те, яку копу бере хазяїн, а яку віддає в платню за всю роботу скопщизові. Буває, що скопщик ще повинен заплатити щось грошима, а буває, що хазяїн платить щось — в цім разі звичайно вперед, тому скопщик зразу ж стає і боржником. Так в ХХ столітті. Подібне цьому, як бачимо з норм про ролейних закупів, було і в часи Руської Пр.

Коли закуп оре землю господаря своїм конем, урожай достається не самому заупові, а і хазяїнові землі. А як же бути коли кінь закупів здохне чи покалічиться на тій роботі? Чи шкода від того тільки самого закупа, чи і господарь землі щось повинен винагородити за ту шкоду? Такі спори виникають і в ХХ вікові, особливо, коли стають під хуру, не од ваги, а од підводи, накладуть багато і кінь на дорозі десь затягнеться, бо проти волі фурманщика поклали на його підводу не під силу його коневі. Перша частина 71 ст. Рус. Пр. каже, що коли закуп оре своїм конем і кінь на роботі погине (погубить своискыг конь), то це шкода самого закупа, а господарь за неї не відповідає, хоч закуп орав його землю і погубив свого коня на роботі й для господаря.

Друга частина 71 ст. каже про той випадок, коли закуп обробляє землю не своїм скотом, а хазяйським, скотом землевласника. „Плуг и борона“ мають таке значіння в цих випадках і в сучасній українській мові. Всі інтерпретатори розуміють „плуг и борона“ буквально, як знаряддя. Але ж це абсолютно не вірно, тому і тлумачення хибні. „Орати своїм плугом“ — це орати своїм скотом, своєю упряжкою в плуг, яка тягне його. Хто має свій скот для оранки ним, той має і свій плуг. Так звичайно. Коли б закуп брав од господаря тільки знаряддя, то чим же б він орав — не сам же з жінкою та дітьми впря-

гався б в той плуг. Тут це означає знаряддя і упряжку скоту на роботу. Дерев'яний плуг та борона XI—XII віку були такі примітивні, що і вартість їх була малою, і ніхто на них не пожадиться, щоб забрати чи покрасти. Річ тут іде про той випадок, коли закуп, який бере копу з урожаю, обробляє землю не своїм, а хазяйським скотом, хазяїн довірить йому скот (плуг і борону) на оранку і волочіння, а закуп не догляне за тим і погубить, то за цю шкоду він перед хазяїном відповідає, бо винен в ній — не доглянув.

Таке значіння „плуга“, не як знаряддя тільки, а і як цілої упряжки скоту для роботи, тому і самої роботи чи як вимір її, маємо і в Рус. Пр. В ст. 58 Кар. сп. читаємо: „А в селѣ сѣяной ржи на два плуга 16 кадей ржи, ... на одно лѣто прибутка на два плуга 100 копен ржи“. — Це показує, що в часи Рус. Правди розуміння „плуг“ було таке ж різнозначне, як і тепер. „Плуг“ — це не тільки знаряддя для роботи, а і вся упряжка в плуг, то б то і скот, а тако ж робота тій упряжки на оранці за день.

Третя частина 71 ст. каже про той випадок, коли погибель скоту сталася через те, що хазяїн одірвав закупа од роботи, послав на свою роботу і цим позбавив закупа можливості доглянути за скотом. Цей недогляд стався не з вини закупа, а з вини самого хазяїна, тому він сам і відповідає за шкоду, а закуп йому за це нічого не платить.

72 ст. Кар. сп. Рус. Пр. є дальшим розвитком тих же норм: „Оже из хлѣва из забоя выведуть то закупа того не платити но еже погубить на поли или в двор не вженеть и не затворить гдѣ ему господин его велѣл или орудія своя дѣя погубить то ему платити“. 54 ст. Тр. сп. має цілком незначні одміни, які змісту не міняють: „О закупѣ же. Аже из хлѣва выведуть то закупа того не платити но же погубить на поли и в двор не вженеть и не затворить кдѣ ему господин велить или орудія своя дѣя а того погубить то то ему платити“.

„Выведуть“ — це вкрадуть. Коли скот, який закуп взяв од хазяїна на роботу, він доглядає по хазяйські, як своє власне добро, і держить його в хліві чи в забої, як подобає доброму хазяїнові, як сам господарь доглядав би і держав би, то за крадіж того скоту в цих умовах закуп не відповідає. А коли він покине хазяйський скот в полі, або не зажене в двір та не зачинить його там і так, як велів йому господарь, або ж погубить скот на своїй власній роботі, то в цих випадках закуп відповідає перед господарем за заподіяну йому шкоду, бо в тім він винен, а господарь не винен. — Ця стаття цілком ясна.

На решті 73 ст. Кар. сп.: Оже господин приобидить закупа увѣдеть вражду и увередить цѣну а введетъ в купу его или отарицу то то ему все воротити а за обиду ему платити 60 кун. Аще ли приметъ на нем кун то опять ему воротити куны что будетъ приял а за обиду ему платити три гривны продажи. Продасть ли господин закупа обель то и наемиту свобода в всѣх кунах а господину платити за обиду 12 гривен продажи. Аще ли господин бьетъ закупа про дѣло то без вины есть бьетъ ли не смысля пьян без вены то якоже свободному платити тако и в закупѣ“. 55 ст. Тр. сп. така: „Аже господин переобидить закупа а увидитъ купу его или отарицу то то ему все воротити а за обиду платити ему 60 кун. Паки ли приметъ на нем кун то опять ему воротити куны что будетъ принял а за обиду платити ему три гривны

продажи. Продасть ли господин закупа обель то наймиту свобода во всѣх кунах а господину за обиду платити 12 гривен продажѣ. Аже господин бьетъ закупа про дѣло то без вины естъ биеть ли несмысля пьян а без вины то якоже в свободнѣм платежѣ тако же и в закупѣ“.

Ст. 73 Рус. Пр. Кар. сп. ділиться на чотири частини, які містять в собі норми, направлені спеціально на охорону прав закупа од зловживання з боку господаря своїм становищем проти його прав і його свободи та особи. Правосвідомість того часу вже відрізняла в цивільних правових взаємовідносинах участь злої волі, недобросовісну волю контрагента, як злочинність, і за це, помимо цивільних наслідків, накладала на злочинного правопорушника покуту цілком визначеними санкціями карного права. 70, 71, 72 ст. — це норми для цивільних спорів про право, вони установлюють відповідальність за шкоду, незалежну від злої волі. А 73 ст. має в своїй основі переслідування злочинної волі і оборону од того, хто кривдить, поступає несправедливо і недобросовісно, оборону залежного, експлуатуемого. Тут річ не про порабощення людини людині, а про коордінацію інтересів і охорону їх од зловживань. — Це був уже високий рівень культури. Той факт, що Український нарід першим зо всіх славян мав письменні пам'ятки права, є промовляючим і зобов'язуючим уважніше ставитися до права Руської Правди, а не підходити до його з мірками примітивізму.

Перша частина 73 ст. Рус. Пр. Кар. сп. передбачає випадок, коли господарь кривдить закупа, візьме проти його злобу, злочинно змінить на свою користь умовлену платню, роботу, розрахунки, забере собі в свою копу (частину) закупове, що припадає з кіп на закупову долю, або забере собі його отарицю, то все те, несправедливо і протиправно взяте, господарь мусить повернути закупові, а за правопорушення заплатити за обиду кари 60 кун. Коли читати по Тр. сп. „увидить купу его или отарицу“, то це змислу не міняє: забере собі його купу або отарицю. „Увидить“ — це уведе, введе собі, до себе.

Отариця од отара овець. Як лошиця, телиця, ягниця, так отариця — це молодняк отари, приплід, що йде на розмноження овець в отару. Отариця — це закупови молоді вівці з маткою, що випасаються в великій отарі господаря на його випасі, або закупова отарка, яку він випасає на хазяйській землі. Сюди може входити і дрібний скот. І в ХХ вікові на Україні, хто мав овець, а не мав свого випасу чи пастуха, віддавав до когось на випас, а часом і на зімівлю, своїх овець в його отару. Щоб не помішалися, то вівцям урізують уха так, щоб по знаку виділити, вилучити. За це платилося в різних формах: грошима од голови, частиною приплоду, шерсти, удою, одробітком і т. и. Спосіб натуральних розплат давній, а грошових новий. В часи Рус. Правди розрахунок був натурою: копа, купа, копиця, а для приплоду в 49—57 ст. Рус. Пр. Кар. сп. викладено навіть спеціальний розрахунок на роки. Правда знає „настави в мед“ (ст. 47), розраховує приплід роїв (ст. 57), овець (ст. 49) і ин. Отариця — це приплід овець, яким закуп повинен був ділитися з господарем. Цей господарь, одначе, зловживає своїм становищем і в свою копу вводить, то б то забірає, грабує, те, що належить до копи закупової, забірає собі його овець і т. д.

„Увѣдетъ вражду“, „увередить цѣну“, „введетъ в купу“ — це У і В в початку українських слів мають одно значіння, а в московській

ріжне. Московське „уведет“ — це виведе звідкілясь, а не введе кудись. В Рус. Правді „уведеть вражду“ — це введе злобу у взаємовідносини. „Увередить цѣну“ — це внесе пошкодження в правдиві обрахунки на свою користь. „Введеть в купу (копу) его“ — це введе в свою купу (копу) закупове, те, що належить закупові, забере закупове собі.

Таким чином, коли господарь злочинно забере собі закупове, то повинен все повернути йому і, окрім того, платити ще штраф, покуту.

Друга частина 73 ст. передбачає той випадок, коли господарь схотів би експлуатувати закупа з участю третіх осіб. Коли господарь схотів би посилати закупа на чужі роботи, експлуатувати працю закупа в роздріб посилкою його на одробітки до третіх осіб і взяв би за це гроші, то закуп не мусить ходити на такі роботи, а господарь повинен вернути гроші, які прийняв од третьої особи на роботу закупа, і заплатити за свій зловжиток покуту три гривні продажі.

Третя частина передбачає той випадок, коли господарь, якому закуп зостається винним ще частину зобов'язання, продасть усе своє право на решту служби чи одробітку третій особі, через що закуп мусів би перейти в залежність до нового господаря і йому одробляти решту, чи дослужувати. В цім випадку перший хазяїн продав своє право, скільки у його зосталося, цілком, все, обель, нічого за собою не зоставляючи, так що в недослуженій чи не одробленій ще решті закуп мусів би обілюватися вже перед новим хазяїном, з яким він договору не творив, перед яким на себе зобов'язань не брав і з яким може зовсім не хотів би входити в які б не було правовідносини та зобов'язання. Звичаєве право в 73 ст. Р. П. — це рішучо забороняло і установляло, що в цім випадку правопорушення з боку господаря закупові, якого названо тут наймитом, свобода од всіх грошей, які взяв його господарь од третьої особи за його дослугу чи за доробіток, він за них не зобов'язаний ні до чого, а господин його за злочинне правопорушення повинен заплатити в покуту 12 гривен продажі.

Цими нормами заборонялася спекуляція зобов'язаннями, зв'язаними з особовими правами людини, як в цілому, так і по частинах, в роздріб. Введенням у взаємовідносини між закупом і господином третіх осіб з правами на особові зобов'язання закупа вносилися б в розрахунки тако-ж всякі зловживання, плутанина, перебільшення, чим становище закупа дуже згіршувалося б і утягчувалося б. Право, борючись з цим, установило, як бачимо це з 119 ст. Кар. сп. або 102 ст. Тр. сп. Рус. Пр., для перенаймів на службу третім особам виконання формальностей, в яких бере участь і зобов'язана особа.

На решті, що до останньої частини, то вона передбачує прояв Господарем проти закупа ворожнечі, злоби в формі насильства над його особою. З цієї частини виявляється, що господарь має право за провину, за діло побити закупа — за це він „без вини есть“, не відповідає. Але зловживанням право і в цім не допускало і ставало в оборону слуги, наймита, робітника. Коли господарь побив би „не смисля“, п'яний, без провини, то за це відповідає платнею так само, як за побиття звичайної свободної людини.

Не трудно бачити, що весь розглянутий текст 73 ст. Рус. Пр. Кар. сп. чи 55 ст. Тр. сп. про закупів уявляє собою одну льогичну правову цілість, виявляє одну правосвідомість, одну психологію, один сві-

тогляд, одно поняття про соціальні взаємовідносини. Ця стаття стоїть в органічному звязку і з 70, 71, 72 ст. Рус. Пр. (Кар. сп.).

З цих статей ми бачимо, що закуп має громадські, особові і матеткові права, які може обороняти судовим способом, звертаючись до суду. Матеріальна залежність не позбавляє його прав, вона тільки в певній мірі звязує його свободу й незалежність необхідністю виконання для другої особи прийнятих на себе обовязків, як і тепер це бачимо в аналогічних випадках. Інститут закупництва — це інститут торгової, службової і хліборобської Руси Київської, заснований на складнім договорі позики, особового найму, аренди, навіть товариства, або на правопорушенні. Сторони в цім договорі свободні, як в початку, так і в часи виконання договору. Вони звязані тільки взаємними правами і зобовязаннями, які виникають тако ж з правопорушень. Закуп або закупний чи закупень може бути і довжником, і наймитом, і холопом, коли він виступає в ролі службовця, слуги, і скопщиком, який працює на чужій землі за копу од урожаю і зобовязаний одробітками чи послуханням на роботи. Він, як цілком правдиво завважив Рубінштейн, може мати і свою скотину для полевих работ, і свій хазяйський інвентарь, і свое господарство, а поруч з цим держати землю за копу, з копи, од землеволодільця і виконувати певні роботи на його, як одробітки за користування землею і за те, що звязане з цим користуванням та договорними взаємовідносинами. Ролейний закуп той, коли взаємовідносини звязані з обробкою землі та зняттям урожаю для себе і землеволодільця, тут взаємовідносини хліборобської спільности інтересів у одержанні найкращого врожаю. Другі закупи — це або ті, що заборгувалися в обставинах сільского життя, або сільско-господарські робітники, або взагалі наймити до сільских господарів і інших на всякі роботи та служби, або зобовязані з правопорушення. Вони матеріально зобовязані і мусять „виробитися“, ліквідувати зобовязання, облітисся од його платнею, роботою, службою.

Вони, як і холопи, не раби і не напівраби, а вільні люде, обмежені в своїй свободі заборгуванням, службою, зобовязаннями, прийнятою на себе роботою. Раб і звався рабом, або челядином, челяддю (Рус. Пр. 34, 35, 111 і ин. ст. Рус. Пр. Кар. сп.). В договорі кн. Ігоря з Греками 945 року присягалися: „и да будет раб в сій вік і в будучій“ (ст. 1, 16). Раб і челядин — це тільки объект, а закуп і холоп субъекти прав.

Закупи — це вільні люде, які перед другою особою зобовязані або договором позики, або договором особового найму, або правопорушенням, або договором оренди землі за копу і одробітки, або комплексним договором, в який все це входить нерозчленено чи окремими частинами.

Коли по народному вислову: „Найнявся — продався“, то значить — хто найняв собі когось, той купив, закупив наперед його працю, службу. Тому він закупний, закуп, наймит, як його просто і правильно названо в 73 ст. Кар. сп. Р. П. Закупити походить од того ж пня, що і купити, а означає: придбати собі наперед за плату особисті службу, роботу, услуги, зобовязання закупленого, найнятого. Це не означає купити його самого, а тільки придбати право на його працю, службу, роботу на певний час, зробити його зобовязаним до певних виконань.

Наведені статі Рус. Правди показують, що вже в її часи правосвідомість народу на Україні зростає до юридичних понять про те: 1. що договір особистого найму не можна переуступати чи відчужувати без згоди і участі найнятого чи зобов'язаного службою, роботою; 2. що ніхто не може відчужувати того права, якого сам не має чи яке йому не належить; 3. що ніхто не може відчужувати більшого права, ніж сам має чи ніж сам володіє; 4. що ніхто не має права збогачуватися чужими коштами безмежно; 5. що всякий відповідає за свою вину, за те, до чого зобов'язався, і за своє правопорушення. — Це вже висока ступінь правового думання. Тут „что взято — то свято“ не вважається правомірним.

І в сучасному праві ми знаходимо багато такого, як в Рус. Правді або нагадує її постанови. Договором особистого найму, каже 2201 ст. Хт. Іч. своду зак. Рос. (вид. 1900 р.) може бути: договір 1. для домашніх услуг, 2. для хліборобських, ремісничих, фабричних, заводських робіт, торгових і інших промислів; 3. взагалі для виконання всяких робіт і служб, не заборонених законом. Судова практика, відповідно життєвій ріжнотності взаємовідносин по договорах особистого найму, виробила правило, що договір особистого найму творить „певну особову залежність найнятого од наемника“ і що предмет цього договору може бути не сама тільки *особиста* праця чи служба, а тако ж „вжиток найнятим для найнятої роботи свого матеріалу, своїх засобів, навіть своїх робітників“ (Р. Гр. Кас. Деп. Пр. Сен. 1875 р. ч. 537). — Установивши принципіальну ріжницю між договором особистого найму і підприємством, як підприємством, сучасне право розуміє договір особистого найму так, що під його в великій мірі підходить і закупництво Рус. Правди. 2029 і 2230 ст. Хт. Іч. св. зак. нагадують кінець 73 ст. Рус. Пр. Кар. сп., а 2231 ст. і 2 ч. 2239 ст. Хт. Іч. — другу частину 71 ст. Р. Пр. 2234 ст. Хт. Іч. нагадує другу частину 68 ст. Рус. Пр. — 1544 і 2238 ст. Хт. Іч. про обов'язковість договору особистого найму тільки між учасниками того договору і про можливість передачі його не інакше, як тільки за згодою другої сторони того договору, взяті з Улож. Московського царя Олексія Михайловича 1649 р., яке реціпувало це з Литовс. Статуту, який є продовженням Рус. Правди, а 2247 ст. Хт. Іч. св. Зак. про гарантії вказаних в ній прав найнятому взято просто з Литовс. Статуту 1588 р. (розд. XII, арт. 22, 24).

По закону 1886 р. в редакції і продовженні 1906 р. сільський робітник, зобов'язаний срочним договором по договорному листу, за неявку на роботу або самовільне залишення її підлягає по 51² ст. Уст. о Нак. позбавленню свободи арештом до 1 місяця, а той, хто, знаючи, що робітник служить у другого по такому договору, найме такого робітника, зв'язаного договором з другим, до себе, по 51¹ ст. Уст. о Нак. карається арештом до трьох місяців.

По заяві заінтересованої особи поліція зобов'язана розшукувати такого робітника, щоб вернути його на службу. З другого боку і хазяїн не має права одмовити робітникові до строку наймів, а коли робить це, то мусить заплатити за весь строк.

Звичаєве право те ж не дозволяє порушень договору особистого найму ні тій, ні другій стороні. Коли робітник чи робітниця покине, то хазяїн розшукує, щоб дослужили строк і закінчили розрахунки. Не зо-

ставляються в покої і той, що одбив чи переманив наймита або наймичку. З ними судяться і такі позви річ звичайна і в ХХ вікові. Ніхто цих взаємовідносин не трактує за рабство. Не можна їх вважати за прикмету рабства і в ХІ вікові.

Оттак і з свідоцтвом. Бути свідком — це не право, а обов'язок. Тому усунення з свідків не є позбавленням прав, а є звільненням од обов'язків, добросовісне виконання яких під сумнівом через персональні відносини і заінтересованість.

370—373 ст. Уст. Гр. Суд. перелічують цілу низку осіб, які або не допускаються бути свідками в певних випадках совсім, або виключаються з свідків по одводу. Тут і батьки, і жінка та чоловік, і діти, і родичі, і опікуни, і заінтересовані в певнім вирішенні справи, і повіренні і т. и. Так і по карному процесу — 704—709 ст. Уст. Угол. Суд.

Очевидно, нікому і в голову не прийде на підставі цих законів про робітників, слуг та свідків твердити, що ці закони кажуть про існування рабства або напіврабства в ХХ столітті, або хоч би про позбавлення людей горожанських прав та про свідоцтво рабських взаємовідносин. Ми подали ці факти тільки ради того, що багато інтерпретаторів Руської Правди, зустрівувши подібні норми в Руській Правді, роблять з того висновок про те, що закупи та холопи напівраби або й просто раби, люде позбавлені горожанських прав, належні до несвобідної соціальної кляси, безправні і т. и. Так трактується і одвічальність хазяїна чи господина за слугу, за холопа, за закупа. По звичаєвому праву і тепер батьки за дітей, а хазяїни за робітників відповідають в певних випадках. Ця відповідальність установа і законом, напр., 686, 687, 2235 ст. Хт. Іч. св. зак. Очевидно, що між відповідальністю часів Рус. Правди і сучасною є ріжниця залежна од багатьох причин, але це принципіально справи не міняє і як тепер, так і тоді брати це за свідоцтво існування в цім відносин рабства чи напіврабства ніяк не можна. — Ми рішучо відкидаємо такі аргументи для твержень про рабство чи напіврабство закупів чи холопів.

В ст. 77 (Кар. сп.) „о послушествовѣ“ сказано: „А послушество на холопа не вскладывають но оже не будеть свободнаго то по нужи сложити на боярська тиуна на дворьскаго а на кных не вскладати а в малѣ тяжи по нужѣ сложити на закупа“. В 59 ст. Тр. сп. те саме, тільки з виключкою виразу „на дворьскаго“. — Тут подано загальне правило, що холоп, наймит не може бути свідком в справах свого господина. Їх взаємовідносини господина і зобов'язаного не тільки не промовляють за безсторонність свідоцтва зобов'язаного, а кажуть про можливість через залежність од господина свідчення не по правді, навіть дачі під тиском господина неправдивого посвідчення. Це не в інтересах правосудія, а тому протицього ради правосудія зроблено вжитки. І тепер відносини, навіть звичайний борг, беруться на увагу при розцінках свідків, безсторонности посвідчення і степені його достовірности. Заінтересований чи залежний свідок є од цього сам стороною і не може виконувати своїх обов'язків свідка безсторонньо, незаінтересовано, незалежно, свобідно. Тому в часи Рус. Правди холоп взагалі не допускався свідком по справі свого господина, у якого він був холопом.

Перед ним він зв'язаний своїми зобов'язаннями, тому не свобідний в своїм поведженні. В цій же 77 ст. з цього загального правила про

не допущення холопів у свідки в справах свого господина зроблено дві виключки: одна з нужди допускала в свідки боярського тивуна, а друга те ж з нужди, але ще і по малій тяжбі, допускала в свідки *закупа*. Він у відносинах до господина, як *наймит* (ст. 73), є заінтересованою особою, тому його свідчення завше під сумнівом у справах свого господаря. Боярський тивун є холопом по цій статі, як і *закуп* те ж є холопом. Вираз „а на иных не вскладати“, окрім „боярська тиуна“, означає: „на інших холопів“, в тім числі і на *закупа*, для якого далі в статі зроблено виключку тільки для малих справ, для малої тяжби. Виключка тивуна та *закупа* в певних випадках з загального правила 77 ст. про холопів показує, що і тивун та *закуп* те ж холопи. Инакше їх не було б поставлено виключкою з загального правила про всіх холопів. — Це має потверження і в 99 ст. Кар. сп., 81 ст. Тр. сп. Рус. Правди.

Закупа в 73 ст. Рус. Пр. (Кар. сп.) названо наймитом. Таке значіння цьому слову надає і Лит. Стат. 1529 р. Людина заборгована, зобовязана через свій виступ до виплати чи одробітку трактується, як *закуп*. Коли б „Жид або Татарин закупив христіанина у пенезях: тогда уставуем таковым выпуску на каждый год, мужчизне так и жонце полкопы грошей и до тих часов мает ему закуп *служити*, поки з тое суми *выробит ся*“ (Розд. XI, арт. 6). А далі: „Те ж уставуем, и ж человек волный за жадный выступ не мает взят быти у вечную неволю. А естли бы за который выступ выдан был в которой суме: тогда мает ся *выробити*“ (Арт. 8 того ж Розд.). Подібно і в арт. 27, роз. XIII. Одробіток чи відслуга (поки з тое суми *виробиться*) зветься тут „выпуском“ і вказано тут же таксу за роботу на рік чоловікові і жінці на рахунок одробітку для ліквідації зобовязання.

Після 73 ст. Кар. сп., де *закупа* названо наймитом, про *закупа* річ іде в 75 ст. Кар. сп., в якій *закупа* названо „холоп обелный“. В 74 ст. річ теж про холопа „обилного“ („холоп обилный“). 76 ст. трактує те ж про холопа. Таким чином, *закуп* по Рус. Правді є наймитом, холопом. Про значіння „обилный“ (74 ст. Кар. сп.) і „обелный“ (75 ст. Кар. сп.) ми казатимемо далі. Це той, що мусить „*виробиться*“ з зобовязання і тим обілитися од його, одержати „*выпуск*“ з зобовязання перед кимсь.

Тут ми зробимо тільки коротке зауваження, бо обмеженість місця не дозволяє нам більшого.

Закуп, наймит, холоп люде зобовязані перед господином і мусять у його *служити*, робити до певного часу, поки „*виробляться*“ з зобовязання, то б то поки обіляться од його. Ясно, що коли б хто з них зробив якийсь виступ чи злочин і в наслідок цього впало б на його нове зобовязання платити чи відробляти, поки „*виробиться*“, то цим порушені були б в першу чергу інтереси першого господина, якому вже належить служба, і з цього вийшла б загроза для його матеріальною втратою, шкодою. Наступає потреба, замість одного, задовольнити двох—трьох кредиторів. Як бути в цім випадку?

Ми вже вказували, як таку коллізію інтересів, коли хто винен багатом, вирішує Рус. Правда в 69 ст. Кар. сп., по якій першим задовольняється гость, другим князь, а на решті „домачни, что ся останет кун“ для них, за виключкою тих, „кто много рѣза имал“ — тому нічого „не имати“.

По змісту 74 і 75 ст. Кар. сп. Рус. Пр. уявляють собою одноцілість і тому їх можна помістити під одною статтею. Річ іде про закупа, який є холопом обилним чи обелним, то б то служить, поки обіліться перед господином од свого зобов'язання, поки „виробиться“, поки зліквідує те, що винен чи на що зобов'язався. Коли холоп чи закуп у когось украв би коня чи щось инше, то за цей злочин він мусить платити шкоду і винагороду. Таким чином, появляється ще новий кредитор, задоволення якого позбавляло б першого кредитора того, що йому належить з того ж винуватого. Виникає коллізія інтересів і конкуренція прав на задоволення. Право Рус. Правди розрішає це так: перший кредитор (господин) задовольняє другого кредитора і переймає його права собі до своїх прав. Цей закуп, наймит, „холоп обилний“ після цього мусить обіліти себе од обох зобов'язань перед першим господином. А коли б він наробив стільки шкоди, що господарь вважав би для себе не вигідним платити за його виступ і ліквідувати претензію другого кредитора, то в цім випадку йому надається право продати такого закупа, наймита, холопа і з вирученого задовольнити перш за все нові претензії, а собі взяти тільки те, що зостанеться після задоволення всіх претензій. Ст. 43 Кар. сп. Рус. Пр. установлює: „Оже будет холопи тати любо княжи любо боярьскыи любо черньцевы их же князь продаже не казнить занеже суть несвободни то двоичи платити истцу за обиду“. Тут річ про слуг, робітників, холопів княжих, боярських, монастирських. Коли б їх карано продажею, то цим покарано було б хазяїнів, бо цею покутою для одробітку чи покриття покути одібрали б од них слуг, робітників для нових кредиторів і позбавили б перших контрагентів можливости одержати своє, що належить їм по зобов'язанням тих осіб. Тому хазяїн платить за них „двоичи“ істцеві за обиду, а сам уже далі виручає свою шкоду і по своїй волі карає винуватого. Як ми знаємо з 73 ст. Кар. сп. Р. П., господарь має право закупа і побити „про д'бло“, коли за ним є провина.

Сама назва „холоп“ походить од грецького слова *κολαπτο* — колочу по кімсь чи по чімсь, товчу, бью, пхаю, штурхаю; *κόλασις* — означає: кара, виправлення, обмеження, в тім числі в правах, в свободі. Тому то *κολαπτός* означає: підлеглий, підвладний, менший, залежний, якого маєш право вчити, поправляти, карати, бити, штовхати, колотити, товкати. В словнику Синайського слово *κολαπτός* перекладено *холоп* і пояснено, що так у Греків називалися раби з полонених. Очевидно, що в Києві це слово набуло собі ширшого значіння і відмінного змісту, ніж мало перше джерело. Так і у Греків сталася переміна в змісті цього слова, яке стало відноситися взагалі до слуг, до залежних, до підвладних, до менших в родині з вище наведеною прикметою права карати, бити, колотити, товкти. Війскові ж полонені мали спеціальну назву *ἀνδράποδα*. Так їх названо і в Слові Григорія Богослова, перекладенім з грецького в XII вікові — грецьке *τὰ ἀνδράποδα* перекладено словом *огнищане*. З цього бачимо, що огнищанами у нас звалося поселення з полонених бранців на війні.

Але ж і тут в Києві вийшла зміна, відповідна своїм умовам взаємовідносин. У Греків *τὸ ἀνδράποδον* було назвою самого найнижчого рабства, це невільники, до яких ставилися з призирством, прирівнюючи їх до неодоуцелених речей, а тому і називали в середньому роді.

У Константина Порфірогенета в його опису подорожі Київських купців через Дніпрові пороги цих рабів названо τὰ ψυχάρια — душеннята.

У Греків для назви підлеглих, слуг, рабів було багато різних назв і це, без сумніву, мало свій вплив і на наші назви, але ж це ще зостається і досі цілком не обслідуваним. У Геродота ми читаємо, що Скіфи, розсержені на Іонійців, які помогли Персам урятуватися з України, називали за це Іонійців рабами Персів — δοῦλος, ἀνδράποδα (кн. IV, 142); царські Скіфи високомірно ставилися до інших Скіфів і вважали їх своїми рабами — δοῦλος (IV, 20); слуг, не рабів, у Геродота названо θεράποντες і διηκόνοι (IV, 72). Перша назва відноситься до вищої служби, відповідає Київському дружинникові і означає не тільки слугу, а і товариша по зброї, друге ж відноситься до нижчих слуг, яких вживають на писилки, на подачу посуду і т. и. У Греків δοῦλος — це взагалі невільник, раб; οἰκέυς — це невільник в домашніх слугах, дворовий; ἀργυρώνητος — невільник, куплений за гроші; ὁμόδουλος — один з рабів того ж хазяїна; ἀκόλουθος — слуга, що слідує за кимсь. У давніх Греків, пише Страбон, Гетів та Даків називали Даями. Так звали і Скіфів. А як з Гетів, Даків та Скіфів мешканці Аттики мали собі рабів, то у них і рабів називали Даями, — замість дуλος і инш.

В площі назв по прикметі κολαπτός, той, кого старший може карати побиттям, пхати, штурхати, товкти, „толкати“, маємо в українській мові понижуючі назви для певної категорії слуг, наймитів, робітників: попихач (од пхати), поштурмач (од штурхати), убоїще, а в часи Рус. Пр. — „толковин“, особливо для переможеного на війні народу. Ми вже бачили, як Скіфи старалися понизити Іонійців, а царські Скіфи інших Скіфів. Так робили і Кияне. В „Слові о Полку Игоревім“ в Святославовім сні йому вбачилося, що „сыпахуть ми тощими тулы поганих толковин великий жемчуг на лоно“. (Акад. Вол. Перетц, „Слово о Полку Игорев“, вид. Укр. Акад. Наук, ч. 33, Київ, 1926 р., стр. 110.) Тул — це сагайдак. Святославові сниться перемога над „поганими“, то б то Половцями і ин., вони побіджені і дають йому викуп великим жемчугом, який висипають з сагайдаків. Вони „толковини“, бо побиті на війні, через те підлеглі, покорені, понижені.

Акад. Перетц в Коментарії наводить думки учених про значіння слова „толковин“, але всі відкидає, свого ж не подав. Особливо він відкинув пояснення Дмитра Дубенського, що толковини — це „підручники, данники“ (Там же стор. 248—249). А Дубенський єдиний зо всіх як раз і підійшов до правди.

В договорі Олега з Греками 911 р. його, як побідника, і бояр названо світлими, а Ігоря в договорі 945 р., як побідженого, вже світлим не названо. В Літопису про Тиверців, які славяне і жили між Бугом та Дністром, в 907 році сказано, що вони „суть толковини“. Олег воював їх в 887 році і побив, через що вони стали залежними од його, підлеглими йому. Описуючи похід Олега на Греків в 907 році, літописець каже, що в тім поході з війском Олега взяли участь і Тиверці, „иже суть толковини“ (Іпат. сп. л., вид. 1923 р., с. 22, запис під 907 роком). — Це прикмета з κολαπτός і толковини — це холопи, слуги, зобов'язані, підлеглі. — Але ж це не раби. — Закупа господарь міг побити, але закупа не раб. Він холоп, а назва холопом в Київі, як побачимо

далі, не була понижуючою людської гідності і не вживалася для образи людини. Князі де кого з холопів величали навіть по батькові.

102, 103, 104 §§ Троїцького списку,
119, 120, 121 §§ Карамзинського списку
Руської Правди.

В науці установився погляд, що Троїцьк. сп. Руської Правди переписано в XIV в. з тексту найбільш близького до оригіналу, а Карамзинс. сп. Рус. Пр. зроблено пізніше — в XV вікові і в нього вписано вставки. (В. Серг'євич, „Лекції и изслѣдов. по древн. ист. Рус. права“, 1910, стр. 48, 49, 60, 84, 85.) Ми використовуємо обидва списки в допомогу один одному. — §§ ставимо, як в виданні Іречека (Троїц. сп.) і Буданова (Карамз. сп.), але беремо без знаків затинок, як було в рукописах, і потім їх установлюємо. —

Троїцьк. сп. § 102. *О холопствѣ*. Холопство обелное трое: Оже кто хотя купить до полугривны а послухи поставитъ а ногату дасть перед самым холопомъ.

§ 103. А второе холопство: Поиметь робу без ряду поиметь ли с рядомъ то како ся будетъ рядил на том же стоить.

§ 104. А се третье холопство: Тивунство без ряду или привяжетъ ключъ к собѣ без ряду с рядомъ ли то како ся будетъ рядил на том же стоить.

Ці три §§ сполучені в одно заголовком: „Холопство обелное трое“. В кожному § походження холопства різне. Зміст цих §§ в науці дуже спірний, думки про них розбіжні. Кожен § вимагає окремого розгляду.

§ 102 установляє, як перше джерело „обелного холопства“, той випадок, коли „кто хотя купить до полугривны а послухи поставитъ а ногату дасть перед самим холопом“. Тут майже половина слов вимагає пояснень.

З тексту памятки ясно, що річ іде про купівлю кимсь когось, але кого саме продають і хто продає, цього для сучасного читача не видно. Цей куплений по Рус. Пр. для покупця є „обелний“ (102 Тр. сп.), „обельний“ (119 Кар. сп.), „обилний“ (74 Кар. сп.) холоп. Об'єкт купівлі вважається в науці не ясним і в цім спорять. Сергеевич каже, що в 102 ст. Рус. Пр. Тр. сп. річ іде про самопродаж вільною людиною самої себе в холопи, а Буданов, що річ тут про продаж кимсь свого раба в повне холопство. Але, коли продає раба, то чому ж не в раби, а в холопи? Більшого позбавлення прав, як у раба, не може бути. Чому ж продає в повне холопство, а не в неповне? Яка різниця між тим і другим холопством? На це відповіді немає. Між ученими йде спір і за те, хто і кого продає. Спорять і для чого продає. (В. Сергеевич: „Рус. Юрид. Древ.“, I, ст. 139—140; Буданов: „Обзор Ист. Рус. Права“, 1909, ст. 411; його ж „Христ. по Ист. Рус. Права“, вип. I, 1872, ст. 54 і 86.) — Мусимо взяти на увагу, що ці три статі складено в такій літературній обробці, що на них зразу ж видно досвідчену голову, яка уміло кодифікувала сі три параграфи в одну цілість і дбала про ясність. В часи Руської Правди § 102 був зрозумілим,

ясним і для тогочасників не було спору про контрагентів, про об'єкта і ин. За 800 років для нас о стільки перемінилися лексика і матеріальні умови життя, що ясне й зрозуміле для XI в. стало загадкою для наших часів. Мусимо думками переноситися в часи Руської Правди, щоб зрозуміти писані пам'ятки тих часів.

Сказано: „Кто хотя купить до полугривны“. В науці прийнято вважати слово „*хотя*“ за дієслов, за форму дієприслівника від слова хотіти. Таке розуміння є помилкою. Читають: „*хотя*“.

Коли б „*хотя*“ було від „хотіти“ то мусіло б стояти в тексті не „*купить*“, а „*купити*“, і було б не „*хотя* купити“, а „*купити* *хотя*“. Того вимагає тодішня мова.

Вважаючи „*хотя*“ за дієслов, в формі дієприслівника, читають не „*кúпить*“, а „*купіть*“. Але після „*хотя*“ і в залежності від його стояла би інфінітивна форма дієслова, а ця форма в Руській Правді кінчається не на „*ть*“, а на „*ти*“, і так кінчається всюди: платити, даяти, имати, дати, сидіти, хотіти, искати і т. д. В Троїц. сп. кінець на „*ть*“ в двох випадках є очевидною помилкою переписчика, а може й друкарською. В § 15 Тр. сп. Р. Пр. — „не платить“, але в тій же § Карамз. сп. „не платити“, та й в Троїц. сп. в § 23 „но платити“. В § 100 Тр. сп. стоїть: „*дiтский* идет их *дiлить*“, замість — ділити. Але в тій же нормі Карамз. сп. Рус. Пр. стоїть: „*дiлити*“, а не ділить. (§ 117 Кар. сп. Рус. Пр.)

Треба читати „*кúпить*“, а це є форма третьої особи дієслова і ця форма вживається в Руській Правді без виключки. В § 102 стоїть так: „кто... *кúпить*“ і це правильно, так і треба в залежності від „*кто*“.

В Карамзинському спискові § 102 Троїц. списку являє собою § 119 і промовляє так: „А холобство обельное трое: еже кто то купить хотя и до полугривны а послухы поставит а ногату дасть перед самім холопом а не без него“.

Під кінець тут додано: „а не без него“. Складач, очевидно, дбав про найбільшу ясність і ради того зробив додаток „а не без него“. Отже сей додаток цілком спростовує правильність думки тих учених, які твердять, що в цій нормі трактується про самопродаж. Вираз „а не без него“, то б то не без проданого чи купленого, показує, що для дійсності договору (ряду) треба було між иншим дати продавцеві в задаток ногату в присутності самого проданого, а не без його. При самопродажі давати задаток тому, хто сам себе продає, „без него“ не можливо. Тут продає хтось сторонній і одержує задаток од покупця в присутності, перед самим тим, кого куплено.

Се, однак, ясно і з виразу: „перед самім холопом“, бо показує про плату комусь третьому, а не тому, кого купує. Платять перед ним комусь.

Отже в початку § 119 складач, який так дбав про ясність тексту, написав: „кто купить хотя“, тоді як в Троїц. сп. § 102 стоїть „кто хотя купить“. В цій конструкції — „кто *купить* *хотя*“ сама собою напрошується думка, що „*хотя*“ і єсть той саме об'єкт, якого хтось купує собі. Тоді сей об'єкт зветься „*хоть*“. В такому разі не „*купить*“ чи „*купити*“ залежить од „*хотя*“ (з хотіти), а навпаки — „*хотя*“ (з „*хоть*“) залежить од „*купить*“.

Се цілком відповідає текстові § 119 Кар. сп., бо купують — кого, що? — *хотя* (від слова „*хоть*“), а тому й написано: „кто купить

хотя“, але тако-ж цілком відповідає і конструкції тексту § 102 Тр. сп. Складач § 102 поставив об'єкти в цілім реченні перед дієсловами, а не після них: „кто . . . послухи поставить“, „кто . . . ногату дасть“, а тому й „кто . . . хотя купить“. В порівнянні з § 119 Кар. сп. се е результат кодифікаторської й літературної обробки тексту, яка видна і в тім, що з § 102 Тр. сп. викинуто зайве „а не без него“, або не зроблено чи не вжито сього зайвого додатку.

Який список давніший — Троїцький чи Карамзинський — се не грає ролі, бо обидва вони склалися по раніших попередніх списках і в розпорядимости пізнішого складу як раз міг бути раніший список, а ранішому складачеві як раз міг не попасти до рук раніший список. Списків Руської Правди знайдено дуже багато, а було їх ще більше і велика більшість їх до нас не дійшла. Треба думати, що в руках складачів Троїц. сп. і Карамз. сп. було кілька списків.

Коли слово „хотя“ походить од слова „хоть“, то що ж означає се слово, хто саме звався хотем?

В сучасній українській мові такого слова не існує. Для неї воно може бути тільки архаїзмом. Як я вже казав попереду, в таких випадках перш за все треба звернутися до мов родичів українського народу по спільному походженню від одної адриатичної чи дїнарійської словянської раси — до чехів, сербів, хорватів, словаків.

У Чехів слово *хоть* і тепер існує в живій мові для означення як чоловіка, так і жінки в подружжі, в шлюбнім звязку. Шлюб, слуб містить в собі договорне означення. По українські се *дружина*, бо в подружжі (шлюбі) кожне з окрема другому е дружиною. В чеській і українській мовах словом *дружина* звать взагалі тако-ж стоваришення, товариства. Про подружжя в Українців кажуть: „Чоловік та жінка — то една спілка“. Українське *дружина* — то чеське *хоть*. Слова старожитні, тому в давнину вони були більш синонімними.

В часи Руської Правди різні стоваришення чи об'єднання, звязані між собою спільністю інтересів, звалися *дружиною*. Об'єднання по родовій підставі, яке згодом прийняло в себе і сторонніх, перетворилося в село і звалося *вервью*, а в § 4 Рус. Пр. (Тр. і Кар.) *вервь* названо *дружиною*. У Хорватів, які, як і Українці, належать до Адриатичної словянської раси, *вервь* і тепер означає рід, гурт людей, звязаних спільністю походження, рідню. *Вервь* — це верьовка, а вона сплітається з однородного волокна. Тому це слово, як символ, означає сплетення в єдність. У Сербів, які належать до тїї ж раси, такий звязок зветься *задругою*. Слово того ж пня, що й *дружина*.

У Київської Русі стоваришення для торгових і військових операцій чи військо те-ж звалося *дружиною*. Дружини були у князів, у бояр, у купців. Були не тільки для війни, а і для оборони, для різних служб, для потреб транспорту краму та ведення торгу. Дружинниками були і холопи, і отроки, і ключники, і поварі, і співці, і псарі, і конюхи, і огнищане і ин. (Див. про це обгрунтовану зводку у Влад.-Буданова, „Обзор“, стр. 28—30.)

Але, коли *хоть* — чоловік, жінка, дружина, то і дружинник е *хоть*. Це ми бачимо в „Слові о полку Ігоревім“, пам'ятці 1187 року. Значить, воно е архаїчним українським словом і загубилося. У Чехів зберіглося, як було.

В Слові о пол. Ігоревім читаємо: „Кая раны, дорога братіє, забывь чти и живота, и града Чрнигова, отня злата стола и своя милья *хоти* красныя Глѣбовны свычая и обычая“. (Акад. В. Перетц: „Слово о Полку Ігоревім“, вид. Українс. Академії Наук, Київ, 1926 р., стр. 103 і 198—199.) В цій українській пам'ятці жінка, дружина князя Всеволода названа його *хотею*, хоть, як тепер у Чехів, у Словаків.

Під кінець Слова читаємо: „Рек Боян и Ходына Святославля пѣснотворца старого времени Ярославля Ольгова коганя *хоти*“. (Там же стр. 129.) Це місце багато виправляли, але „Ольгова когана *хоти*“ написано ясно і означає воно: „князеви Олегови *дружинники*“. Перетц не звернув уваги на те, що в Чеській мові *хоть* — це як жінка, так і чоловік однаково. Тому не зміг дати пояснення. (Там же стор. 326—327.) Хоч на стор. 198 він і показав, що *хоть* означає тако ж „улюбленець“, „коханець“. Але „любов“, як видно з договору Олега з Греками 911 р., відноситься і до договорних мирових відносин. Слюб, шлюб — е те ж договір.

Таким чином, в § 102 Тр. сп. Р. П. об'єкт купівлі — *хоть*, дружинник, службовець. Виходить: „Оже кто дружинника. службовця (хотя) купить до полугривны“. Для ясності попереду розглянемо значіння: „купить“ і „до полугривны“.

Ті, що думають, наче тут річ про купівлю людини в рабство, надали слову „купить“ московське значіння, а це зовсім не відповідає термінології Рус. Правди і української мови.

Інтерпретатори Рус. Правди слово „купити“ розуміють у значінні: придбати на вічність. Віднісши це до самої людини, а не до її послуг на якийсь час чи роботи, вони 102 ст. Р. П. Тр. сп. розуміють, наче в ній річ про купівлю собі людинина вічність, то б то про купівлю в рабство. Але Рус. Правда е українською пам'яткою і до неї гребя підходити з українськими, а не з якимись іншими засобами розуміння.

В українській мові „купити“, „продати“ можна і не на віки, а на певний срок, час, сезон. Купити чи продати можна і услуги, службу, роботу чиюсь. В цім значінні купити відноситься і до договору особистого найму, значить і найняти когось на службу. Вже те, що в Рус. Правді „продажею“ зветься і кара за злочинний виступ, мусіло б промовляти дослідникам, що і купівля в Рус. Правді має свої особливости. Слово „закуп“, як ми бачили, е наймит в змислі часів Рус. Правди. Закупити того ж пня, що й купити, а тому і купити містить в собі поняття і *найняти*. В статуті 1529 р. купити — це „положити суму пенезей“ на *кupu* контрагентові за уступлене право.

Тому землю можна купити на рік, два, три роки і на вічність. Кажуть і тепер: „купив десятину на два роки“, „купив сінокіс на рік“, „купив випас на літо“ — це значить найняв, взяв у аренду землю на рік, два. Як слово „купити“ само в собі ще не означає терміну, сроку, то в Лит. Статуті, коли вжито „купив“ чи „продав“, то робиться додаток: „купил дідицтво“ (арт. 1, розд. X), „купил на вечность“ (арт. 6, розд. XI), „продал на вечность“ (арт. 15, розд. I), „продати на вечность“ (арт. 16, розд. I, Стат. 1529 р.), бо купити й продати можна і не на вічність, і не в дідицтво, а на певний термін, срок, час. Купити вживається в значінні і найняти.

В приказках збірн. Номиса 1864 р. є примовка: „Найнявся — продався“. Хто віддає себе в найми, той продає свою працю (не самого себе, тільки право на свою роботу, свою службу), а хто собі когось наймає, той купує од його послух, службу, працю. Через це, хто найняв собі той купив од найнятого його службу, послух, працю. Очевидно, що це зобов'язання найнятого зв'язане з його особою і обмежує його свободу, але ж це не рабство.

Кажуть і тепер: купив суддю, закупив суд, і т. и. Це не означає, що купив чи придбав собі суддю чи суд у рабство. Це означає, що заплатив гроші за послугу.

Так і дружинника, товариша, *хотя*, службовця купити по 102 ст. Тр. сп. Рус. Пр. — це не значить придбати собі в раби, а значить найняти собі дружинника, *хотя*, товариша, службовця, на службу, на роботу. Перенайом, одначе, як бачили ми з 55 ст. Рус. Пр. Тр. сп. про закупа, заборонявся без згоди і участі зобов'язаного договором особистого найму. Для цього треба було виконати вимоги 102 ст. Тр. сп., щоб перенайом мав би правну силу. При перенаймі продається, нереступається право на ту частину зобов'язання, яка ще зосталася не ліквідованою і од якої зобов'язаний ще мусить обілитися.

Таким чином, вираз 102 ст. Рус. Пр. Тр. сп.: „Кто *хотя* купить до полугривны“ можна передати так: „Хто дружинника (службовця, товариша) найме собі до полугривны“. Вираз „до полугривны“ означає срок найму.

Звичаєве право й тепер установлює приблизну таксу на роботу, шкоди, одробітки, вислугу і т. и. Тому час служби чи роботи означають часто сумою грошей і навпаки. Се так само, як далечінь дороги означають часом подорожі: один день, два дні, пять годин їзди чи ходи, і кажуть, напр., „два дні шляху“. Площа землі й тепер означається й так: „день оранки“. Кажуть: „З його служби на два карбованці“. В Статуті 1529 р. площу землі і таксу означали так: „10 бочек землі по грошу, а от 10 возів сіножаті“ (Арт. 15, розд. I, Стат. 1529 р.). 10 бочек землі — се та кількість землі, на якій уродить 10 бочок зерна — жита, пшениці, гречки. В часи Руської Правди цінність міряли скотом, а тому й гроші звалися „скотом“ і плату звали скотом, бо скот вважався, як гроші (§§ 14, 17 Рус. Пр. Акад. сп.).

В § 40 Кар. сп. Рус. Пр. установлено платню на літо роботи сумою полугривні, а в § 65 за рік роботи жінці з дочкою призначено кожній одну гривню. Виходить, що одній жінці або дочці плата за $\frac{1}{2}$ року праці „полугривна“.

Таким чином, і в 102 § Рус. Пр. Тр. сп. вираз „до полугривны“ установлює срок служби, срок найму.

В Статуті 1529 р. ми маємо такі ж означення. В арт. 7 розд. XI установлено при одробітку суми грошей за виступ „за кожний год випуску мужику 12 грошей“ з присівком, а без присівку „полкопи грошей, а жонці 12 грошей“. По Статуту 1566 р. чоловікові за полтину рік випуску, а жінці за рік півкопи. Коли б не було умовлено з закупом про термін одробітку, то арт. 8 розд. XI Статуту 1529 р. установляє рахувати чоловікові 15 грошей за літо роботи, а жінці 10 грошей. 27 арт. розд. XIII установляє, що жінка й діти злочинця, коли були

причетними до його виступу, мусять за шкоду відробляти „поколя ся виробять“. Сроком одробітку їм визначено, як закупам. Сумою означається час, термін служби, одробітку.

Не підлягає сумніву, що звичай таксував. В поповненні збитків од потері роботи челядина, який втік, той, хто передержував, повинен був заплатити за кожний тиждень по грошу. (Арт. 7 розд. XII, Статут 1529 р.)

Для дружинників за їх службу те ж напевне була встановлена звичаєвим правом певна платня. Сумою її означався і термін служби. Дружинників треба було мати на службі особливо на час війни, купцям потрібні були люде на сезон транспортування краму. Ці найми і платня насезонні. Ст. 40 та 65 Кар. сп. Р. П. установляли платню на літо, на рік, розрахунком на гривню. Як установив Прозоровський, гривня в ріжні часи Рус. Правди мала не однакову вартість. Тому і час служби чи одробітку по цій мірці в ріжні часи був не однаковим. В початку гривня мала вартість коло 7 руб. 12 коп. до 8 р. 29 коп., мала в собі 20 ногат або 50 різан; далі — коло 6 руб., або 90 кун; на решті, після кн. Ярослава, — коло 3 руб. 32 коп., або 50 кун. Таким чином час одслуги „полугривни“ у всякому разі не більше як до одного року.

Тому текст ст. 102 Р. П. Тр. сп. можна передати так: „Хто найме собі дружинника (хотя, товариша, службовця, слугу) від того, у кого він служить уже, на час до одного року одробітку“ і т. д. Річ про перенайом на дослугу ще не дослуженого, на одробіток ще не одробленого у першого контрагента, і про умови для заміщення першого контрагента другим по договору особового зобов'язання.

Для дійсности передачі договору особового найму третій особі 102 ст. вимагала згоди дружинника, хотя, службовця, в присутности двох свідків і виплати першому хазяїнові другим хазяїном в присутности перенайнятого ногати. Очевидно, перенайнятий мусів одслужувати другому хазяїнові стільки, скільки повинен був дослужувати першому хазяїнові, а не більше. Вказані формальности робили новий договір правосилим для всіх учасників його, ліквідували рахунки перенайнятого з першим хазяїном і накладали на його обов'язок обілитися перед другим хазяїном од решти зобов'язання, од того, що він мусів би дослужувати у першого хазяїна. Він холоп *обилний*, бо мав срочною службою обілитися од решти ще не зліквідованого зобов'язання.

Розгляньмо цю справу коротко в матеріальних умовах життя часів Київської Руси, бо право твориться в зв'язку з матеріальними умовами, залежить од них і в них має пояснення.

Князі та бояре не тільки воювали, а і торгували. Для цього вони однаково мусіли мати відданий та вірний їм персонал, дружину. Без сумніву, Русь принесла з Провансалю, Норіку, Панонії славянській Україні той феодализм, який па Вкраїні набув собі славянську форму. Вже од Юлія Цезаря довідуємося, що в Галлії Кельти з класу кінників були великими землеволодільцями і обробляли землі працею рабів та клієнтів, яких мали й по кілька тисяч душ. Кельтське плем'я Бої за часів Цезаря, шукаючи землі під хліборобство, в великій частині ви-мандрувало в Придунайську провінцію Норік і там поселилося. Ча-

стина поселилася в Реції, де хтось з них винайшов плуг. Про цих Боїв хроніки V—VI віків розповідають, що вони були відомими хліборобами і славилися ним так, що коли під час рухів Одоакра з Русинами і іншими народами по Придунайщині та Приадріатиці хотіли виселитися в гори, то Германські племена просили їх зостатися і вчити їх хліборобству. Частина послухала. Називалися вони, як це бачимо з хроніки VI віку Руперта, Боери, а також Баіоарі. Очевидно, від цього пішла назва Баварії, а хлібороби там і тепер зветься бауерами, бойєрами, боєрами. Русини, як вирушили звідти на Україну, то з ними пішло не мало і цих Кельтів Боєр. В Київщині і взагалі на Україні вони, як спеціалісти в хліборобстві, стали великими землеволодільцями і утворили той клас населення, що звався боярами. Вони принесли з собою і феодализм. Княжі і боярські дружини дуже нагадують клієнтуру у Галлів. Натуральне господарство неодмінно повинно було утворити ту картину взаємовідносин в населенні, яку бачимо з Рус. Правди.

Бояри мали свої дружини іноді дуже числені, в кілька тисяч душ, як напр. Свінелд. Були і купці, у яких торг був єдиною професією. Як тодішні умови на Україні вимагали, щоб торговці були разом і вояками, то і вони мусіли шукати собі дружинників, яких наймали до себе.

Очевидно, що князі, бояре, купці мусіли довірятися дружині, покладатися на неї, а це давало дружинникам почувати себе досить вільними, незалежними. Відповідним цьому повинно було виробитися і право, яким координувалися і забезпечувалися інтереси од зловживань. Для соціального ладу і покою право повинно було піддержувати солідарність, щоб проти ворога — се було б товариство, проти неприятели — приятелі, проти недругів — брати, друзі, дружина, товариство, військо. Неодмінною умовою таких взаємовідносин мусіло бути повне і гарантоване взаємне довірря. — В старих пам'ятках ми маємо цьому повне потверження. — Сучасний зміст слова „зрада“ зародився ще в ті давні часи. Договір звався „ряд“, який вимагав совістливого виконання од сторін і взаємного довірря. Тому порушення „ряду“ є „зрадою“.

В літопису повно фактів про взаємовідносини князів з дружиною. Святослав в 971 р. так звернувся: „Потягнем мужськи, *братья* и *дружино*“. Так звернувся і Ігорь в 1185 р. Під 996 р. записано: „Володимир любя дружину і с ними думая о строї земленім, і о ратех, і уставі“. З дружиною він старався бути в найкращих відносинах і так догожав, що звелів зробити срібні ложки для неї. Запис під 1036 р. розповідає, що кн. Мстіслав „любяше дружину повелику, имінья не щадяще, ні пїтья, ні яденья, ні браняше“. Те ж записано і про Володимира Глібовича під 1187 р. В літопису під 1015 р. розповідається, як по смерті кн. Володимира дружина кн. Бориса радила йому зайняти Київ, бо там прихильні йому батьківські вояки, урядовці, слуги. Кн. Святополкові дружина одмовила в поході проти Половців, щоб „не погубити смерды и риллю им“. На зїзді князів у Долобську в 1103 р., після наради з дружинами та переконання їх в необхідности походу, було вирішено йти на Половців. Володимир Мономах, як видно з § 48 Рус. Пр. Тр. сп., видав закони після наради з дружиною, а в поученні радив дітям „думати з дружиною“. Дружина мала вплив і на те, кому до-

станеться княжий стіл. Дружина князя — це не княже майно, а належність держави, вояки, урядовці, слуги, які мають свої права, вони суб'єкти прав і обмежені обов'язками, як і сучасні урядовці. Дружина у боярина Свінелда була так зодяжена і озброєна, що їй завидувала дружина кн. Ігоря і він мусів задовольнити. (Іпат. сп. л., під 946 р., стр. 44.)

Кн. Святополк, закінчивши в 1016 р. війну, заплатив дружині: старостам по 10 гривень, *смердам по гривні*, Новгородцям менше „і отпусти я домов вся“. Під 1160 р. читаємо: „Святослав болен, а дружину пустив от себе прочь“. Дружину, як треба, набірали, як не треба — розпускали. Так робили і бояре, і купці. Дружина переходила на службу по смерті князя до того, хто займав вакантний стіл. Бояре з своїми дружинами переходили на службу від одного князя до другого. Переходили вільно і цілі дружини, і частини їх, і дружинники. — Молодші з них — отроки — виконували і прості об'язки слуг, робітників, конвойних, фурманів, несли чорну роботу по хазяйству і т. и. Св. Феодосій одного з них, що віз його, нагородив кунями. Отроки виконували і деякі урядові функції поліційного характеру. (§ 108 Рус. Пр. Тр. сп.) Дружинники мали власність і зоставляли її в спадщину. (§ 86 Рус. Пр. Тр. сп.) Цим дружинники заінтересовані були мати як більше, заробити більше, заслужити більше. Він працює на себе. Так і смерди, хоч з обмеженням спадщини дочкам. (§ 85 Рус. Пр. Тр. сп.) — Це все треба мати на увазі при розгляді Рус. Правди — в ній ці відносини. Звідкіля-ж при потребі князі, бояре, купці наймали собі на службу дружинників? З кого і як вони комплектували собі свої дружини? Галицькі бояре завдяки дружинам мірялися силою з Галицькими князями.

Очевидно, що потреба походу чи подорожі з крамом вимагає збільшення комплекту дружинників. Коли операція скінчена — дружина розпускається по домівках, зменшується в числі персоналу. В ті часи постійних навал кочовників мусіло бути багато несподіваних випадків. Могло бути, що набрана дружина від такого випадку стане не потрібною. Напр., купець набрав велику дружину, а крам згорів, або захопили кочові грабіжники. Що тоді робити з дружиною і дружині? Або, купець набрав малу дружину, а події зайшли такі, що мусить взяти з собою велику дружину, чи прийшло краму більше і треба екстренно збільшити дружину. Що тоді робити, де і як здобути собі дружинників? Як знаємо з літопису, купці збиралися в Києві в певні сезони і відправлялися з крамом. К сим сезонам і в ці сезони комплектувалися і дружини. Очевидно, що сезонний срок для найма був тоді установленим звичаєвим правом, як і тепер він установлений, як напр. тепер од Благовіщення до Покрови, до Семена і т. и. Описана Константином Порфірогенетом торгова подорож Русів по Дніпру й коло порогів промовляє про потребу для неї великого числа дружини.

Ясно, що одному, в випадку непотреби, була нужда розв'язатися з набраними дружинниками, а другому, в випадку потреби, була нужда негайно добрати і найняти собі потрібне число дружинників.

І от, не вважаючи на таку велику роль дружинників у тодішнім житті, ми наче не маємо в Руській Правді загальних постанов чи норм права в цій справі. Е норми про окремі випадки з тим чи иным

з людей службових і залежних по службі, а взагалі про дружинну службу і про дружинні відносини наче нічого немає. Коли взяти на увагу, що в Руській Правді є про такі порівнюючі дрібязки, як про собаку, голуба, лебедя і т. и., то опуск про дружинників можна пояснити хіба тим, що звичаєве право в цій справі було таким виробленим, міцним і загальновідомим, що не треба було про се записувати. Звернено ж увагу тільки на таку загрожуючу спорами, непорозуміннями та небезпеками справу, як *перенайом* дружинників тому, кому вони стали потрібними. Тут дружинникові зовсім не однаково, кому, де і як служити, з ким вступати в товариство, кому довіритися, на кого покластися, кому віддатися, кого мати своїм новим контрагентом на місце попереднього. Се не відношення рабства і тому між дружинниками немає назви рабів і челяді. Може бути й спекуляція з набором дружинників. Інтереси дружинників, натурально, вимагали гарантій, як перед попереднім, так і перед новим контрагентом, що заступав попереднього. Та й інтереси перенаемщика вимагали гарантій, як од першого наемщика, так і от дружинника. Перший наемщик теж мусів мати гарантії від претензій. Се відносини складні і зачіпають стільки інтересів, що поминути таких випадків не можна було, бо вони по складу життя були постійними і вимагали точного правового унормовання. — Статі Рус. Пр. про холопів відносяться до дружинників.

При перенаймі дружинник міняє собі контрагента і набуває на його місце другого контрагента з участю волі першого. Очевидно, потрібна на се й воля дружинника в формі згоди. Розв'язуючись з попереднім контрагентом, дружинник мусить мати формальне запевнення ліквідації з ним попередніх взаємовідносин і претензій, щоб не бути обвинуваченим в одностороннім порушенні договору, яке, як бачимо з §§ 52 та 55 Рус. Пр. Тр. с. про закупів, загрожувало б серйозними наслідками для дружинника. Так само й перший контрагент, який вибуває, мусить мати докази, що він односторонне договору не порушав, бо таке порушення загрожувало б йому серйозними наслідками, як § 55 Рус. Пр. Тр. сп. про закупа. З другого боку новий хазяїн перенаемщик мусить мати законні гарантії од першого хазяїна, що не пристане з претензіями за слугу, те ж серйозними, як видно хоч би з § 106 Рус. Пр. Тр. сп. Він повинен гарантувати себе од непорозумінь і бути певним в дійсності та безспорності договору перенайму.

Для сього й існувала та норма права, яку викладено в 102 § Рус. Пр. Тр. сп. Згідно з ним передача найму дружинника одним хазяїном другому може бути зробленою тільки за згодою найнятого дружинника, в його присутності, при двох свідках, і з виплатою на його очях задатку в сумі одної ногати. Ся виплата мусіла промовляти, що новий хазяїн перейняв на себе від першого зобов'язання і права. Після сього моменту дружинник цілком *обілювався* од всіх своїх зобов'язань і взаємовідносин з першин хазяїном і вступав в зобов'язання з новим хазяїном, перенаемщиком, для якого ставав „обилним холопом“, слугою, бо мусить обілити себе од решти зобов'язання, од того, що ще винен, перед ним.

Очевидно, що § 102 Рус. Пр. Тр. сп. містить в собі норму, яка відноситься до взаємовідносин особистого найму і особових зобов'язань, на випадок наемщик хотів би передати свої права на зобов'язаного

третій особі. Вже § 55 Рус. Пр. Тр. сп. каже, що така норма була потрібною.

На решті, мусимо зайнятися виясненням і слова „Обѣл“, „Обелний“, „обільний“, яке викликало в науці багато спорів, не розрішених і досі.

Відносини, які творяться по 102, 103, 104 §§ Рус. Пр. Тр. сп., названо „холопством *обелним*“. Слово це пишеться різно навіть в одній пам'ятці. В Тр. сп. маємо: обель (§§ 52, 55), обельний (§ 56), обелний (§ 57), обелное (§ 102), а в Карамз. сп. маємо: обел (§ 70), обель (§ 73), обильний (§ 74), обелный (§ 75), обельное (§ 119). Беремо Тр. сп. з Іречека (Прага, 1880), а Карамз. сп. з Буданова, („Христоматія по Ист. Рус. Права“, 1872, в. I, стр. 67—69, 86). В пам'ятках XV в. маємо: „обѣл“. (Литовс. метр., Акты до Южн. и Зап. Рос. относ., 1865.)

Таким чином, в пам'ятках читаємо: обѣл, обел, обель, обелний, обільний і обельний. Як же його вимовляти в дійсності?

В старі часи на Україні ѣ читалося за і, та й тепер так читається на Прикарпаттю. В Лит. Статуті 1529 р. zostалися тільки сліди ѣ, його замінено на е, а читають і.

В Рус. Правді маємо плутанину. В § 15 Тр. сп. „по мертвеци“, а в § 15 Карамз. сп. „по мертвецѣ“. В § 4 Тр. двічі „вѣра“, а двічі „вира“, в § 6 „вѣра“, а в §§ 15 і 16 „вира“, в § 7 „вирный“. В Карамз. взагалі „вира“, а в § 15 „вѣра“ і „вира“. В § 73 Кар. „без вены“, то б то „без вины“. Ё, Е читаються за И, І. В Акад. сп. Рус. Пр. маємо: вира (§ 19), три гривнѣ (§ 2, 9—12, 14, 29, 30), 2 гривнѣ (§ 25), але в §§ 6, 31, 37 — три гривны, а в § 41 — от гривне, 2 гривнѣ, три гривны.

Ясно, що правопис був різний, одначе вимова мусіла бути одна — українська. З зводки філологічних здобутків, поданої М. Возняком в його „Історії Української Літератури“ (т. I, Львів, 1920), видно, що в українських пам'ятках XI—XII в., до яких належить і Руська Правда, виявилися особливості, які показують, що в українській мові було своє окреме життя, народне, сильна течія якого відбилася і на правопису. Під впливом української фонетики, каже Возняк, У і В міняються: він у-довець, вона в-дова, я в-довець, у-чинен — в-чинен; ь в середині слова або випадає, або переходить в е, або вимовляється за е: днь—день—днесь, пьеч—піеч—піч—печ, замість е появилася нове ѣ: погібель — погібѣль — погібіль. Цей вплив народної фонетики є і в Збірниках Святослава 1073 та 1076 р. (М. Возняк, Історія Укр. Літ., с. 16—19, 50—52). Не вдаючись в філологічні розсліди, нагадаємо уваги Огієнка. Коли ж приймемо, що в старих українських пам'ятках замість е зъявилися і та ѣ, а всі вимовлялися, як і, та що в середині слов ь або випалав, або вимовлявся за е (Возняк, стор. 17, 20, 51), то з цього вийде, що обѣл і обел читалося обіл; в § 74 Кар. сп. Рус. Пр. обильний вимовлялося обільний, а обельний (з ь в середині) — це обілений. — Зо всього цього цілком ясно, що корінь, пень цих слів: *біл*, і що воно перш за все по своєму походженню відноситься до коліру: білий, чистий, свобідний від зафарбовання чимсь, вільний. — З цим і текст пам'яток стає ясным.

В давні часи стан залежності чи незалежності означався колірами. Се є символіка в мовах майже всіх Європейських і Азійських народів. Білий—то вільний, незалежний, свобідний, не звязаний зобов'яз-

заннями, а чорний — підневільний, позбавлений прав, обтяжений обов'язками. Відповідно цьому установилася і поступовість означень: світлий, ясний, білий, рокс, русий, обіл, сірий, чорний. Такі коліркові означення ступенів свободи, залежності, соціального стану.

У Кіргізів „кайс-ак“ — птиця — біла, вільна птиця, вільна людина. У Монголів вища верства суспільства зветься *білою* кісткою, а нижча, обмежена в правах — чорною кісткою. Хани, після того як Московські князі звалили їх владу, титулювали Московських князів *білими*, то б то незалежними, свободними. Ногайський мурза Белек титулював Московського кн. в XVI в. Білим князем (Карамзин, Истор. Гос. Рос., т. 7, с. 86). Хан Шаніас в 1700 р. титулював Петра I Білим царем (П. С. З. Р. И. ч. 1802). Може тому і Москва Белокаменная. Монгольські мурзи і князі ще і в XX в. писали Російському цареві або про його „ак падишах“ — білий царь. Таке значіння „білий“ і у Турок. Ак — керман — Білий город, вільний, незалежний город. Київський митрополит і Новгородський архієпископ носили білий клобук в знак церковної незалежності своєї.

Алане, як розбили Готів і визволилися од них, а потім побідили Римлян і наклали на них данину, прозвалися Роксоланами. На мові Сарматських народів рокс, руокс, рус — білий, світлий, вільний, незалежний, чистий. В цім значінні воно вживається і у Персів та Осетин, які є Сарматського племені. По українські: русий, русявий — це те ж світлий, вільний од темного коліру.

У давніх народів взагалі було поняття про добру силу, як про дух світлий, чистий, вільний, визволяючий, а про злу силу, як про дух темний, нечистий, порабочаючий. Тому „блаженні чисті серцем“ (Матв. 5/8). Янголи, як добрі сили, мають по уяві *білий* одяг, світлий. (Матв. 28/3, Лука 24/4, Іван 20/12, Марко 16/5.) В Московському праві грамоти, якими володільцеві надавалися льготи від податків та повинностей, мита і т. и. звалися *обвільними*. (Буданов, „Обзор“, стор. 218—219.) Люде на льготах звалися беломестцями, белопащцями, тоді як обтяжені податками, повинностями, поневолені звалися чорнословободцями, черносошниками, чернопашенниками. Що до суду Московського, де справи рішались „подем“, то б то боем сторін, то народ склав примовку: „кто смел, тот и бел“, то б то: виправданий, обілений свободний.

У Французів для поняття *білий*, чистий, вільний, свободний, вживають слова: blanc, propre, libre. — Blanc — білий, чистий, свободний. Libre — свободний, чистий, білий. Propre те ж чистий, вільний, незалежний. Propriétaire — це власник чогось. Він володіє майном од свого імени, незалежно ні від кого, обілено, чисто, вільно од стороннього права.

Переходячи до Українського народу, почнемо з того, що в давні часи язичества у його божество добра, щастя, багатства, незалежності, свободи звалося *Білуном*. У Західно-Славянських народів воно звалося Белбогом і Білбогом. Се божество було олицетворенням всього чистого, світлого, обілюючого, визволяючого. Білуна нарід уявляв собі дідом з білою бородою і в білому одягу. Він виводив на дорогу тих, що заблудилися в темних нетрях лісу. Зберіглася примовка: „Темно в лісі без Білуна“, а як кому не таланить, то кажуть:

„Мусить *посябритися* з Білуном“. Літом він живе в хлібі. У Чехів та Словаків і тепер хліб зветься *обілі*. Божество, противне Білунові, звалось *Чернобог*. Се темна сила, чорт. В уяві Українського народу чорт чорний.

В договорі Київського кн. Олега з Греками 911 р., коли Олег був побідником і диктував Грекам свої умови, його, князів і бояр в договорі титуловано світлими. А коли Греки побідили кн. Ігоря в 941 р. і писали договір 945 р., то навіть самого кн. Ігоря не титулювали світлим. Тут звертає увагу § 18, яким Русь позбавлено права „зимувати в усті Дніпра, *Бѣлобережїи*, ни у св. Еферія“. Білобережжя — це свобідні береги Дніпрового лиману аж до о. Березані (у Греків св. Еферія, Ельферья). Коліром ці береги зовсім не білі, а їх названо Білбережжям в змислі вільних, свобідних берегів. § 17 договору Греки забезпечили собі від Руси там вільний лов риби.

В козацькій думі про бурю на Чорному морі Турецький берег названо „землею турецькою, агарянською, *біларапською*“. (Антонович і Драгоманов, „Историч. Песни“, т. I, стр. 176 і сл.) Сполучення „арапська“ з словом *біла* означає: незалежна земля.

В Українських історичних пам'ятках читаємо: Угри *білі*, Угри *чорні*, Серби *білі*, Серби *чорні*, Хорвати *білі*, Хорвати *чорні*. Це колірове означення ріжниць між вільними, незалежними, і підлеглими, побідженими.

Простих людей, обтяжених залежністю, службами, податками, обмеженнями прав те ж звать *черню*, чорними людьми, а простонародну роботу і тепер звать *чорною* роботою. В розбитій дружині Ігоря Святославовича в 1185 р. були і *чорні* люде. В універсалі Б. Хмельницького 1655 р. пишеться: „Енеральной старшині, полковникам, полковій старшині, сотникам, атаманьї і *черні* всего війска Українського і всякої кондіції людем“. Чернь тут нижча верства суспільства, люде прості, залежні, нижчі у війску Українському. (Див. у Скальковського т. III.) В противність козацькій Раді Раду всенародну називали *чорною* Радою, а народ простий чернью, чернею. — Колірова кваліфікація соціального стану.

Білі, чорні Угри, Хорвати, Серби — це колірова кваліфікація і політичного міжнародного стану. Так, як Алани стали Роксоланами, Білими Аланами. Про Білих Хорватів та Сербів е у Константина Порфірогенета. Білі Хорвати у його *βελοχρωβάτοι* або *ἄσπροι χρωβάτοι*, а Білі Серби *ἄσπροι Σέρβλοι*. Назва *ἄσπρος* новішого походження, а старе Еллінське слово для означення *білий* — це *λευκός*, яке означає тако ж ясний, світлий, чистий. Свобідний по грецькі це *ἐλευθερός*, яке означає тако ж благородний, вищий (див. у словн. I. Синайського). Як бачимо, грецький пень *λευκ* для поняття білий, світлий, свобідний один. І тут колірова прикмета свободи, незалежності людей. Латинське *serenus* ясний, світлий, *serenissimus* найсвітліший має аналогію не тільки в договорі 911 р., а і в пізніших титулюваннях: ясний пане, ясно-вельможний, світлі панове, світлі збори і т. и. Русь — біла, чорна, червона.

Простих людей називають тако ж сірою масою, *сірим* людом.

Русий в значінні свобідний, а русь в значінні воля, свобода вживаються в українській мові і тепер. У Номиса (Приказки, прислів'я, вид.

1864 р.) є відповідні цьому записи. — Чи на русі будеш? — Вже на русі. — Це вийшов з під арешту на свободу (ч. 13.469). В оповіданні про козака Мороза на Берестовці, що під час голоду годував людей кулішем: „Іжте (каже), люде добрі, годуватиму, поки й на русь вийдете“ — то б то до жнив, до волі. (Там же.) Само напрошується порівняння з „вдачем“ Рус. Правди. — Запорожець каже: „Та вже пристарівшись на русь іти мушу“, то б то на волю од запоріжської служби. (Там же у Номиса). — Замість русявий в українській мові кажуть тако ж білявий.

В українській мові вживається вираз „обілити“ — в змислі визволити, очистити од обвинувачення, а *обілитися* — виправдатися, визволитися від обвинувачення. Кажуть: На суді обілився, то б то: виправдався; вийшов з суду *обіленим* — то б то: виправданим, чистим од вини. Зобовязаний є винен, винуватий (гроші чи ин.). Тому і од зобовязання обілився, обілений.

Це значіння живе і у Французів. Il est noirci — означає: він очернений, тому пошкожений в правах. На Україні в кінці XV в. по судах ведено було *чорні* книги, в які реєстрували злочинців, підозрених, засуджених, позбавлених прав. Арт. 25 Розд. XIII Лит. Стат. 1529 р. трактує про випадок, коли б „підозрений в книгах *чорних* записан бил“.

Пустити по *білому* світу чи *вбілий* світ — це на волю. Ченці, що приймають на себе чин послуху і зрікаються прав, звуться чернцями і чорним духовенством, в противність повноправному білому духовенству.

Великий урожай хліба, трави, овочів — це обілля, обіліє, ізобілля. Воно робить багатим і дає можливости стати вільним, обілитися од того, що звязує, зобовязує, обмежує свободу. Багатство на скот — це теж обілля. В Рус. Правді гроші звуться скотом. (Акад. сп. §§ 14, 15, 17). Тепер скот по українські зветься товаром, а тому: „Погнав товар пасти“. Але і в Рус. Правді було таке значіння: скот — товар. (Тр. сп. §§ 70, 37, 38, Кар. сп. §§ 38, 39, 88). У Греків λευκός і ἄσπρος — білий, ἐλεύθερος — вільний, свобідний, обілений, а ὄσπρια — овочі, обілля, хліб.

У Чехів *обілі* — це хліб, багатство, з чого — незалежність.

У Хорватів (з словника Pleteršnika) слово *обѣл* означає: 1. жар, огонь, 2. звалений нерозроблений ліс. Перше значіння з віри в те, що огонь *очищає*, а друге з того, що коли зрубано ліс, то місце, де росло дерево, стає од його свобідним, вільним, *обіленим*, а дерево, од корню відділене, зрубане, стає обѣл, обел, обіл, бо воно оголило, обілило, очистило од себе місце, де росло.

Таким чином, нігде і ні в яким ужитку ми не знаходимо, щоб слова од пня *біл* — білий, обілений, обільний, обіл, обіліє, обілля мали б хоч трохи щось спільне з поняттям про поразку прав, свободи, незалежності і взагалі, щоб звязувалися з залежністю, порабощенням. Навпаки, в противність очерненню, яким права опорочуються і зменшуються, обілення означає очищення од обтяжень, обмежень, зобовязань. ✕

У декого з учених ми зустріли змішування *обл* (хорватське obl, чеське obly — круглий) з обель, обелний, обілний Руської Правди. Це очевидне непорозуміння. Обл, obl, obly, облий має пень обл, а обел,

обелний, обілний має о приставкою і пень бел, біл. Це цілком ріжні слова і ріжні поняття. З обл ніяк не вийде обілний, як з обел ніяк не вийде облий, обло.

Слово *объл*, *обел*, *обіл*, як юридичний термін, ми зустрічаємо в актах про куплю — продаж постійно в XV, XVI і сл. віках. Воно вживалося не само, а в гурті з виразами: вечно (вично, вічно) і непорушно. Продав обіл, обълъ, обель означало: право чисте, свобідне, обілене, вільне од всяких претензій на його. Вічно — це не срочно, а на віки. Непорушно — це зобовязуючись не порушати утвореного договору продажу, не вимагати повороту проданого назад.

13 Ноября 1557 р. „Богдан Дублянський посполу з сестрою своєю Федорою... землю свою отчизную и дідичную, на имя Юрьевскую, ... продали Семену Мелешковичу, міщанину Киевському, самому, жоні и их потомству за 50 коп грошей *обель*, *вѣчно* и николи *не порушно*, землю пашную, бортную... ничего па себе и на близких своих не зоставуючи, а ни отдаляючи, и даючи вольность отдати, продати на церков записати... яко власностью своєю шафовати; а где бы они сами албо кто з близких их хотел Семена Мелешковича з тоєю земли рушати, на такого... вину платити на замок Киевский 100 коп грошей... обявзавши тое ж то земли под ним искати“ ... (Сборник Матеріалов для Истории топографии Киева и его окрестностей. Изд. Врем. Комис. для разбора древ. акт. при Киевс., Под., Вол. ген. губ. Киев 1874, стр. 42, 43. — Акты, относ. к Истории Южной и Запад. России, т. I, стр. 173.)

Друга купча 23 Декабря 1561 р.: „Семен Гринькович з жоною своєю Зофеею... визнавает иж продал *обель* властное селище свое, добре набытое, на имя Гловацкое, в Киевском пов... ку монастыру св. Михаила Золотоверхого... за 13 коп грошей литовских з землями пашными, бортными, з лѣсы, дубравами, данью медовою, грошевою, и зо всима доходы и пожитки, *ничого там на себе не зоставуючи*, яко ся то здавна в собі маеть и яко он сам и предкове его держали, *на вѣчные часы*, вырікаючися, иж он сам, его жена и діти и нікотори близкіе их тое продажи от монастыра отнимати и того вжо доходити не могут; и если бы хто колвек з них самих и потомков их, албо кто з стороны... переказу чинил и там што кгрунту того отыймовал, таковий каждый заруки на господаря 50 коп грошей... повинен будеть запла-тити. А особливе обявзался Семен Гринкович з жоною своєю вси шкоды и наклады того монастыра в том заступовати и оное селище Гливацкое земли и пожитки их своим накладом у каждого права *очи-щати* и к тому монастыру поступовати“. (Там же стор. 41—42.)

Ось ще старіший акт куплі — продажу, з актів 1440—1492 років. Це запис на продаж Гринком Балабаном свого маєтку Федорові Юнкову у Владимирській окрузі: „Продав есми имѣніе свое набитое *объл*, *вѣчно* и *непорушно* за полтораста коп мониты чешское со всѣм с тѣм, што ку тому имѣню служить, ничего на себе, на свою жону и на свои дѣти и на свои щадки не оставуючи“. (Акты до Южн. и Зап. Рос. относ., изд. Императ. Археогр. Ком. 1865 г., під ч. 70, стр. 105.)

Зо всіх цих трьох актів ясно, що вирази: обіл, вічно і непорушно відносяться всі до *продав*. Відчужуєме право може бути обтяженим боргами, контрактами, віновим записом, спором і т. и. хлопотами, яких

покупець не хоче мати. Вираз *обѣль*, *обель*, *обіль* в купчій означає, що продавець нічого з свого права за собою не залишає і переуступає все право свободним, чистим, обіленим, вільним од чийх би там не було, в тім числі і од своїх, претензій, спорів, позвів. Вічно — це продаж на завше, на віки, потім, а не на срок чи на якийсь час. Непорушно — це без права повороту, без порушень договору, без викупу назад, тому непорушно ніким.

В наведених типичних актах куплі — продажу юридична термінологія вже вироблена. Вона усталюється з часів Руської Правди. Про очистку маєтку од вінового забезпечення маємо в арт. 1, розд. IV литов. Стат. 1529. Про очистки дідицтва при купівлі — продажу читаємо в арт. 1 і 12 розд. X. Вжито всюди термін *очищати*, то б то обіляти.

В межах отсих значінь вжито і в Рус. Пр. терміни „обель“, „обел“, „обелний“, „обилний“. Думка, що ці слова означають те саме, що раб, повний раб, повний холоп, як твердять, напр., М. Дьяконов, М. Буданов і ин., не має під собою ніякого обґрунтування. Коли „обилний“ — це раб, то „обильє“ означало б — рабство. А в літоп. запису під 1071 роком читаємо: „кто обильє держит“ ... „ти держать обильє“, а далі пояснено, що „обильє“ — це жито, мед, риба, скоро, вѣвериця і т. ин. продукти багатства, заможности, які творять людині незалежність, свободу (Лавр. 1071 р., Іпат. 1071 р. стр. 163, 164, вид. 1923 р.). У Чехів і Словаків обілі вживається і тепер в живій мові для означення хліба, урожаю, господарських продуктів. Тлумачення, що „обель“ або „обилний“ — це раб — є просто вигадкою, щоб залагодити якомсь другу вигадку, наче б то *холопи* Рус. Правди — раби. Це не так. Холоп — це залежний, зобов'язаний, підлеглий, але свободний, а не раб. Раби і звалися рабами або челядью. Де хто ради свого товмачення навіть підміняв обел, обѣл, обилний на обл, облий. Але обл, облий — це круглий і не має нічого спільного з вище наведеною юридичною термінологією Руської Правди і цитованих актів, яких дуже багато. В чеській і в словацькій мовах *oblý* і тепер вживається в живій мові і означає: круглий. Інтерпретатори, які сплутали обел, обилний з обл, облий, не розважили, що у слова обел, обѣл, обилний, обелний, обіл — пень слова „бѣл“, „бел“, „бил“, а передне „о“ є приставкою, тоді як в „обл“, „облий“ пень слова „обл“. Ріжні і пні слов, і поняття.

Під 1261 роком в Іпат. літ. про татарський похід Бурандая на Галицько-Волинську землю розповідається, що Бурандай, гніваючись на короля Данила та кн. Василька, звелів їм зруйнувати свої городи. Коли Бурандай підїхав до Холму, побачив його цілим і дознався, що там сидять готові до бою „бояре і люде добрії“, а „утвердження города кріпке“, то сказав кн. Василькові: „Василько! Це город брата твого, їдь і скажи, щоб передалися“. Підїхавши в супроводі трьох татар свідків до Холма, Василько гукнув: „Костянтине, *холопе*, і ти другий *холопе* Лука Іванковичю! Се город брата моего і мій, передайтеся!“ Побачивши од Василька таємний знак не здаватися, холоп Константин і каже: „Поїдь прочь! Аже буде тобі камінь в чоло! Ти вже не брат братові, а ворог!“

Як бачимо з цього, два княжі *холопи* в 1261 р., під часи Рус. Правди, стояли на чолі цілого городу старшими над боярами і людьми добрими в нім і мали владу над всіма. Вони несли службу військову

і адміністраційну, як службовці, як урядовці на службі у князів, як їх дружинники, військово товариство. Кн. Василько, звертаючись до них, зве їх холопами не для образи чи пониження, а цим вказуючи на їх службове відношення до його, на службову підлеглість, та й годі. Навпаки, він ставиться до них з такою повагою, що одного з них, як, мабуть, старшого віком, величає не самим іменем, а ще і по батькові: „Лука Іванковичю!“ Таке звертання до холопа є відзнакою особливої поваги з боку князя. До раба так не звертаються. Ці холопи в Холмі стояли на чолі військової дружини, на чолі людей свободних, між якими були і бояре, і люде добрії, і цію дружиною командували. Підлеглість бояр в данім разі звертає на себе увагу ще и тому, що це було в країні, де боярство було сильним і оспорювало владу собі од князя. А тут холопи князеви були над ними старшими й командували ними. Для челядина, раба це було-б не можливим. Ясно, що то були люде свободні на службі у князя. Ясно і те, що то були свої люде — на це вказують їх імена і імя батька одного з них.

Навіть в Московії в XIV—XV віках холопи були тільки служилою верствою у князів, які тоді ще не зовсім позбулися Київських традицій. В ті часи і в Московії холопами звалися не раби, не невольники, а свободні тільки бояре та службова верства в державі. Вона була холопами тільки перед князем, бо служила у його, як перед старшим і як перед носієм патріархальної влади. Ця службова верства була ближчою до князя і тому вона *холопи*, а решта населення, як дальша, *сироти*. Вони наче без батька, без ближчої опіки над ними і без ближчих батьківських відносин до них. На цю характерну особливість дуже влучно звернув увагу проф. Вол.-Буданов („Обзор“ ... 1909, стор. 162, 400). На жаль, він обмежився констатованням і не зробив висновків. Московські холопи XIV в. не раби, не невольники, не позбавлені прав, а правоздатні і дієздатні бояре й службовці, залежні од князя. Коли так було тоді в Московії, то в Галицько-Волинській землі в 1261 році холопи не були нижчими і безправнішими, як в Московії, а в Київській Русі в XI—XII віках тим більше.

І князь, становившись залежним, називався холопом. Очевидно, рабом він не був. Холоп не раб. Коли Галицький князь Данило Романович мусів їхати на поклін до татарського хана Батия, то Іпатьевс. літоп. під 1250 роком так розповідає: „О злѣе зла честь татарская! Данилови Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Кыевом и Володимером и Галичем, со братом си иними странами: ныни сѣдить на колѣну и *холопом* называется, и дани хотять, живота не чаеть и грозы приходять. О злая честь Татарская!“. Там же в Іпат. літ. читаємо про повстання Володимерців проти Суждальців, Муромців, Ростовців. Пригорода молодші і підлеглі старшим городам: „на что же старѣйшіе сдумають, на том и пригорода стануть“. Володимерь претендував на старшинство, а Ростов, Муром, Рязань, Суждаль були проти цього і осадили Володимерців, які терпіли голод. На чолі походу стояли Ростовці. Вони про Володимерців казали: „Пожжем Володимерь, аль пак иного посадника в нем посадим, то суть наши *холопѣ*“. Очевидно, „холопи“ і тут не раби, а тільки молодші, підлеглі, залежні. Це як Тиверці для Київа *толковини* (Лавр. л. під 907 р.), або в Слові о Пол. Ігор. побіджені Половці, що дань дають кн. Святославі Київському,

„погани толковини“. Толковин — це переклад на славянську мову з грецького „холоп“, *κολαπτός*.

Наем на службу чи на роботу за суму до полугривни, то б то за суму, яку жінка або дівчина по таксі Руської Правди може одробити за одно літо, а то й швидче (65 ст. Кар. сп. Р. П.), вважати за продажу в рабство — це помилка.

Холопами в Рус. Правді зуться ті, що на службі у когось по договору чи з правопорушення. Вони правно звязані з тим, у кого на службі, чи на роботі, особливим зобовязанням. По тому, у кого служять, вони і зуться: смердии холопи (13 ст. Тр. сп.), княжі, боярські, чернечі холопи. (42 ст. Тр. і 43 ст. Кар. сп. р. П.) Вважають, що в 13 ст. Тр. сп. назва „смердии холоп“ е помилкою, бо в Акд. сп. (23 ст.) і в Кар. сп. (13 ст.) стоїть: „а за смерд и холоп“. Це, одначе, само по собі ще нічого не доводить, хоч би вже тому, що не установлено, який список правдивіший. Але те, що переписчик Тр. сп. вжив вираз „а за смердий холоп“, само промовляє, що були і у смердів холопи, то б то „смердии холопи“. Розуміється, смерди могли мати слуг, робітників, наймитів, а це холопи. Коли б цього не було, то переписчик вигадати не міг цього.

І тепер старші звертаються до менших, підлеглих, підвладних з назвою хлопцями. У козаків було: „Хлопці“, „хлопці-молодці“, „панове, хлопці-молодці!“, а в пісні: „Гей, нуте, хлопці, хлопці молодці, чого смутні не веселі...“

Назва хлопцями і холопами відноситься тільки до мужчин. В родинних відносинах так звертаються тільки до повноліття, або поки ожениться, чи виділиться на своє хазяйство, чи піде в військову службу, — поки вийде з під батькової влади. Це останки патріархату. Тут ці відносини суб'єктивно *безсрочні*, бо об'єктивно і „до смерти“ чи на віки має строком день смерти. — Постійна служба те-ж безсрочна — поки сам піде або поки звільнять.

Срочна служба чи робота має робітників поденних, помісячних, строкових, сезонних, рокових і ин. Безсрочна ж — це постійна або здільна, підрядна (од слова ряд, договір, по якому е зобовязання зробити певну роботу). Тут срок самої роботи залежить от закінчення. Тако-ж не має визначеного дня служба чи робота, яка міряється сумою заборговання, чи то з зобовязання, чи то з правопорушення, коли треба обілитися від того працею, одробітками, службою. Тут об'єктивно срок установлюється не певним часом, а сумою заборговання, ціною, яка мусить бути покрита службою чи одробітками.

Такий зобовязаний чоловік служить, робить на ту суму, поки „виробиться“, поки „очиститься“, поки „обілиться“ з зобовязання і зліквідує його. Отсе і е те, що в Рус. Правді зветься холопством обелним чи обилним. — Тому то „холопи суть не свободни“ (43 ст. Кар. сп.), бо вони звязані зобовязаннями, поки одслужить, поки виробиться, одробить певну суму.

74 ст. Кар. сп. Рус. Пр. трактує про „холопа обилного“, який прокрався — він мусить обілитися і од зобовязання, яке виникло з правопорушення — крадіжу коня. По 75 ст. закуп, який прокрався, мусить нести таку ж покуту — його названо те ж холопом обилним („обелним“). 102 ст. Тр. сп. Рус. Пр. (119 ст. Кар. сп.) передбачає той випадок,

коли хто перенайме хотя, дружинника, службовця на час одслуги договорної чи заборгованої суми до полугривни, і виконає приписані тут же формальности. Це творить юридично відносини „обельного холопства“, то б то такий холоп повинен служити, поки службою покриється сума, якою він обілиться од зобовязання. — Це людина вільного стану, соціально вільна, а тільки зобовязана договором (рядом) особового найму чи правопорушенням. Тверження академ. М. Дьяконова, що „холоп не субьект, а обьект права“ („Очерки Общес. и Гос. строя древней Руси“, СПб., 1908, стр. 102), проф. Буданова і ин. е цілком безпідставні: холоп е субьектом права, не раб, а свобідний, але залежний в звязку од зобовязання.

103 ст. Тр. сп. Рус. Пр. (120 ст. Карам. сп.) каже, що коли хто „поиметь робу без ряду“, то стає „обельним холопом“, а як „срядомь“, то мусить так задовольнити власника роби, „како ся будеть рядил“, то б то як договорився. В цім тексті не все ясно. Очевидно, що купівлі без ряду не буває. Але вираз „поиметь“ сам по собі ще не означає взяти за жінку, оженитися. В літопису читаємо: „Кобылу его поиметь, . . . поиметь жену его и дѣти и все имѣнье его возьметь“ (Іпат. під 1103 р.), а коли хто одружується, бере в жінки, то в літопису читаємо: „и дчерь его поя женѣ“, або „хощю пояти дщерь твою женѣ“ (Іпат. л. під 980 р.). В 103 ст. Тр. сп. Р. П. немає „женѣ“, а просто „поиметь робу“ — не вказано, для чого. „Поимати“, взяти можна і на службу, і на роботу. Ст. 103 уявляє собою одноцілість з статями 102 та 104, в яких річ про найми, службу, роботу. Через це треба думати, що і в 103 ст. річ про це ж саме. Рабу можна взяти на службу собі тільки по договору, по ряду, з її хазаїном. А як же бути, коли хазяїна немає дома? В ті часи походів, одлучок з дому навіть на кілька років, напр., через полон в поході, „пояття“ рабині такого хазяїна собі на службу другою особою була річчю звичайною, як „по ряду“ з хазяїном перед його відлучкою, так і без ряду в його відсутність, коли немає з ким і договорятися. Хто взяв чужу рабу, той багатів чужими коштами, а тому ставав зобовязаним відплатою чи відслугою за те. Про це, на нашу думку, і трактує 103 ст. Тр. сп. Рус. Пр. В 102 ст. річ про наєм свобідного, а в 103 — про наєм несвобідної, для чого інші формальности, бо вона не правоздатна. Думають, одначе, що в 103 ст. річ про взяття чужої раби собі в жінки. Це не виключено — однаково раба неправоздатна і належить хазяїнові, а ніхто не в праві багатіти його коштами безмездно, бо раба і її робота належать хазяїнові її. Тому, прінципально, чи рабу бере хто на службу, чи в жінки собі — це справи взаємовідносин не міняє. Коли б навіть хто взяв собі чужу рабу в жінки, то за взятій обьект мусів би заплатити чи одслужити за неї стілько, скілько заподіяв школи, на скілько сам забагатів. Через це він ставав холопом до того часу, поки „виробиться“, поки зліквідує борг, поки обілиться од зобовязання, через що і стає до того часу в відносини „обильного холопа“. Ціна на рабу навіть при купівлі її, як бачили з Слова о Полку Ігор., була иноді зовсім малою. Робота свобідного і свобідної, як бачимо з 40 та 65 ст. Кар. сп. Р. П., оплачувалася дорожче на рік, ні ж купівля раби у власність. Новгородці, набравши полону в 1169 році, „продаваху суздальца по 2 ногати“, то б то по $\frac{1}{10}$ частині гривні. (Новгор. 4 літ., вид. Археогр. Комісії, СПб.,

1848, стр. 12). Очевидно, що ці суми треба неодмінно розважувати при інтерпретації неясностей норм звичаєвого права. Праця і вартість раба завше дешевші і не можуть бути дорожчими за працю і вартість вільного. З рабів у Київській Русі не було дружин та й бути не могло, а військова гідність тоді була найбільшою цінністю. Святополк в 1016 році заплатив дружинникам смердам по 1 гривні за похід, а іншим дорожче. За ці гроші можна було купити 10 і більше рабів. Проф. Владимирський Буданов, подавши докази, цілком логічно прийшов до висновку, що в Київській Русі „плѣнные остаются в рабствѣ до отработки цѣны выкупа“ і що „плѣнный продается не в вѣчное рабство, а только до окончанія отработки выкупа“, через що продавалося і „право на остающуюся отработку выкупа“. („Обзор Ист. Рус. Права“, 1909, стр. 402—403.) Коли сама раба могла виробитися на волю, то вільний міг виробити її од хазяїна ще легше і простіше, а вдвох з нею цього можна було досягти ще простіше і легше. По 103 ст. не може бути й речі про перетворення вільного в раба. Він просто мусів, ставши тимчасово зобов'язаним, покрити борг, обілитися од зобов'язання — от і все.

На решті, 104 ст. Тр. сп. (121 ст. Кар.) Р. П. каже, що холопство обильне виникає і в тім випадку, коли хто візьме на себе тивунство без ряду або прив'яже собі ключ без попереднього договору. Тивунство і ключарство — це служба, яка вимагає спеціального знання, довіря, непереривності виконання і відчотності. Досить прочитати ст. 49—65 Кар. сп. Р. П., щоб бачити це. Хто став на срок, той мусить відбутися срок, а далі хазяїн сам мусів подбати, щоб був заміститель. А коли хто взяв на себе ці обов'язки тимчасово, без строку, то він не може кинути без замістителя. Він мусить і відчитатися. Коли хазяїн у відсутності, то мусить ждати його повороту. Тому такий службовець мусить виконувати обов'язки тивуна чи ключника аж поки звільниться од них установленим способом, аж поки обілиться від них, через що він і є холоп обельний, обільний, то б то зобов'язаний тимчасово.

Думка тих, що вважають ключника чи тивуна рабом, коли він без договору, є помилковою. Не міг же він загубити права вільної людини за те, що не утворив договору. Такого не може бути вже по самій істоті справи. Не кажучи вже про те, що це скасувало б можливість послуг саме в критичнім становищі, коли не можна або нема з ким творити договір, а послуга потрібна, бо ніхто не хотів би ризикувати ні за що ні про що стати рабом, потері *своїх* прав ніхто не мусить доказувати — цю потерю прав ключником чи тивуном на свободу і придбання прав на його мусить доводити той, хто претендує на право над ключником чи тивуном. Всякий зобов'язаний довести своє право на чуже право, а тому хазяїн повинен доводити своє право на раба. Доказів вимагають не негативні факти, а позитивні. Той мусить доводити своє право, хто претендує на чужу свободу, на чужі права, на виконання чийсь. Коли для набуття прав 102 ст. установила формальності і двох свідків, то тим більше не може бути придбання прав на чужу особу без всяких формальностей, а тільки тому, що та особа причепила собі ключ. Коли втече раб, а хазяїн знайде його, то при спорі хазяїн мусить довести своє право, що то його раб. Тут же 104 ст. трактує про людину вільну, яка може творити договори і стати

ключником чи тивуном по договору. 104 ст. установлює, що такий тивун чи ключник, коли виконує обов'язки без договору, не може кинути їх, а мусить виконувати до передачі другому і відчитатися. Тому він холоп обільний.

У всіх трьох статях — 102, 103, 104 — існує очевидна єдність не тільки в тім, що з указанного в статі взаємовідношення виникає зобов'язання „обельного холопства“, а і в тім, що обільним холопом робиться людина свобідна, правоздатна, дієздатна. Вона може стати тивуном чи ключником або „пояти рабу“ по договору з другою стороною. Ця людина в випадку 102 ст., будиши уже зобов'язаною перед другою особою, приймає участь в договорі з третьою особою на перехід до неї прав на решту зобов'язання. Без цього договір був би не дійсним.

Право навіть в XI столітті не могло виникати з нічого. І коли ми вже при розгляді статів про закупа бачили, що правосвідомість часів Рус. Правди вважала не допустимим забагатіння чужими коштами безеквівалентно і що існуюче право охоронялося законом (звичаєвою нормою) од порушень його, то погляд, наче 104 ст. Р. Пр. Тр. сп. установляла для вільної людини рабство, коли вона робила для когось роботу чи послугу без договору, мусимо визнати противним не тільки змістові 104 ст., а і духові всього права Рус. Правди, і правосвідомости того часу.

Приступаючи до вивчення українського звичаєвого права Руської Правди, мусимо завше мати на увазі, що звичаєве право твориться народною правовою свідомістю в зв'язку з умовами життя. В Рус. Правді є і княжа правотворчість звичаєвого змісту, і рецепції. Наукова інтерпретація норм Рус. Правди не може переводитися одірвано од цих основ правотворчости. В них відіграють велику роль антропологічні особливости нації і матеріальні умови її життя. Антропології поминути не можна, бо творчости народу поза його природою не буває. Зв'язана з природою нації пятитонна гамма московських народних пісень, на яку звернув увагу в 1861 році Серов („Основа“, СПб., 1861, Март, стр. 16—24), має свої причини і наслідки так само, як і семи-тонна європейська гамма українських народних пісень. Тепер установлено, що пятитонна гамма починається од Китаю, іде через Монголію на Захід в Європу і, по виразу проф. Н. С. Трубецкого, уявляє собою „неперервную лінію, ідушую с востока, на великороссах ета лінія обрывается“ („Исход к Востоку“, Софія, 1921, стр. 97). В правотворчости народів мусять бути такі ж залежности од їх племенного складу. Нам не доводилося читати про Рус. Правду такої праці, в якій належно зверталось б увагу на антропологічні основи правотворчости Українського, Московського, Кривичського, Польського народів, а про те права цих народів часто змішують. Антропологічні основи ставлять вивчення звичаєвого права на твердий науковий ґрунт, рятують од багатьох помилок і визволяють од фальшу тенденційного унітаризму та од безпідставних узагальнень. Національна інервація і звичаєве право народу не можуть бути в суперечці.

Французький антрополог, психолог і філософ Alfred Fouillée пише, що Українська нація належить до адриатичної славянської раси і уявляє собою „кельто-славянське“ сполучення крові, а Московський

нарид — це фіно-германо-славяно-урало-алтайське (монгольське) сполучення крові, з зростаючою перевагою останнього з заходу на схід. („Психологичний нарис Европейських народів“, в польск. перек. Зарембової, стор. 440—441.) Він каже, що „Великоросіяне мають великі протилежності Українцям і Слав'янам півдня й заходу“ (стор. 460). Ясно, що це має свій вираз перш за все в сфері організації взаємовідносин, то б то в правосвідомості і правотворчості. Так само характеризує ці народи і німецький антрополог D-r Hans Günther. Українців він односить до дінарійської (адриатичної) раси, а Москвинів називає „Фіно-монголами“, і каже, що мовно вони зв'язуються з слав'янами, але кровно й психологічно належать до Азії. (Rassenkunde des deutschen Volkes, München, 1923 p., стр. 197—200.) Розсліди над кров'ю, зроблені в Петербурзі проф. Манойловим, потвержують це. Він установив, що од шлюбу Москвина з Татаркою або Фінкою кров у дітей зостається майже тою ж, а од шлюбу Москвина з Слав'янкою значно міняється. Коли існують кровні особливості, то існують і психологічні особливості, а тому і правосвідомість мусить бути іншою, і звичаєве право іншим. (Про аналіз крові див.: Е. О. Манойлов, „Архив криминологии и судебной медицины“, Харков, 1926, т. I, кн. 1, рефер. Краинской-Игнатовой, стр. 159—160.) Значить, і вивчення та розуміння давніх правових норм Українського народу не можна переводити через правосвідомість Московського народу, як це робить російська школа учених, підпорядковуючи науку політиці унітаризму.

Вже Київський початковий літопис підкреслив одміни Полян (Київської землі) навіть од єдинокровних сусідів, особливо в сфері родинного права. І це як раз там, де творилася Руська Правда. Звідкіля ж узялися ті одміни, якого вони походження? Безперечно, що в цій велику роллю зіграла Кельтська Русь, яка прийшла в Полянську землю з родинами і злилася з місцевим Українським населенням кровно і духовно в антропологічну одноцілість Кельто-Слав'ян. Те саме було і в Галичині. (Див. мою працю: „Звідкіля походить Русь“, Прага, 1929 р.). Цього ще ніхто не брав на увагу при вивченні Рус. Правди. А вплив Гальської Русі був таким великим, що, напр. інститут приданого, матекові права жінчини на Вкраїні і у Галів-Кельтів спільні. Русь до того, що мала Українська нація, принесла з собою кельто-греко-римську культуру. Ясно, що це не могло зостатися без наслідків у сфері взаємовідносин, яка є сферою права. Тому то, як завважив проф. Ф. Леонтович (та й інші), між Руською Правдою і Московським правом „проходить ничѣм ненаполняемая пропасть“. З Київа на північ ішов не кельтський нарид, а окремі завойовники з дружинниками ріжних племен.

Стара морська термінологія на Вкраїні грецька, римська і кельтська. Корабель, парус, стерно, плавба, кубара, щогла — це з грецької культури. Ключ (гребка на кораблі) — це з греко-кельтської культури. Якор — це латинське *ancora* (я в початку з юса). Кормило, руль — це латино-кельтське. Суд (пристань, причал, гавань), судно — це з кельтського *souder* — сполучати, зводити до купи, причалювати, а *game* — рамено (весло). Це вказівки впливів. Ясно, що вплив не міг обмежитися тільки морською справою. Був він і в правосвідомості, і в взаємовідносинах, і в соціальному укладі, і взагалі в праві, був він і в праві Руської Правди. Виключити цього не можна. І хоч це і не-

приємно норманистам, але історична дійсність свідчить про інше і промовляє науці про греко-римо-кельтські впливи на Україні з найдавніших часів і про відсутність тих впливів на півночі, а скандинавських на півдні.

В Руській Правді ми, одначе, знайдемо не про все. Напр., про *кметів* не згадано. Але існування кметів є історичним фактом і цей факт у житті був тим соціальним явищем, яке творило досить складні правові взаємовідносини на Україні, які знайшли свій вираз і в Руській Правді. Кметство з цього боку і для цього ще не вистудіюване. Акад. В. Перетц в своїй праці „Слово о Полку Ігоревім“ (Київ, 1926 р.) подав про кметів майже все і з того виходить дуже мало (стор. 155—156). Міклошіч виводив це слово од латинського *comes* і Маценауер — од грецького Κομῆτης — селянин, хлібороб, а про латино-кельтське *métairie* — ферма, хутір, помістя, *métayer* — фермер, хазяїн-хлібороб, арендатор, володілець землі, ферми хліборобської, той, що продукує жито, пшеницю — про це і не згадано. В Слові о Полку Ігор. читаємо: „А мои ти Куряне свідоми *кѣмети*: под трубами повити, под шеломи взлелеяни, кінець копія вскормлени, пути им відоми, яруги им знаеми, луци у них напяржени, тули отворени, сабли изострени, сами скачють аки сірыи волци в полі, ищучи собі чести, а князю славы“. Кмети і в літопису — це кінники, одважні люде, скачуть „на кононях“, свідомі, випробувані, хоробрі. В українській живій мові зосталося „кметь“ для означення селянина, хлібороба, людини метикуватої (метець, метикувати — *metayer* — попередне „ко“ і „к“ випало, як у Кельтів-Галів, так і в Українців). У Греків та Римлян — це означення і для людей, які носять чуприну на голові, довге волосся, як вояки у Кельтів, як Святослав, як Запоріжські козаки. У Чехів та Словаків *kmen* — пень, рід, покоління, *kmet* — старіший, старший, родоначальник.

Кмети — це ті, що у Кельтів належали до класи кінників (*equites* — у Цезаря в *De Bello Gallico*, том VI, сар. XIII). Ці кінники носили чуприну, яку заплітали за лівим ухом. Вони були вояками — хліборобами. Для ведення хазяйства мали рабів і клієнтів. Як бачимо з Слова о Полку Ігоревім і з літоп. звісток, Українські *кмети* ходили на війну на добрих конях, були добре озброєні вояки. На добрих коней і на добре озброєння потрібні були засоби. Ідучи в похід, кмети мусіли на когось покинути своє хазяйство, щоб воно не занепало, а добре йшло-б собі і без них. Коли б вони попали в полон на довгий час чи хтось з них був би вбитий у поході, то дома зоставалася родина і хазяйство мусіло не занепадати, бо те хазяйство було основою доброго війська. Тут, в цих умовах життя, мусимо шукати пояснень і для питань про холопів, про закупів, про ключника, який взявся за це без договору, і т. д. Тут треба шукати відгадку і для хазяйських обрахунків 49—65 ст. Кар. сп. Рус. Правди, які вважаються до цього часу не зрозумілими, а де хто вважає їх просто нісенітницею, вигаданою якимсь грамотієм. То і не вигадка, і не нісенітниця, а тогочасний економічний обрахунок для правового унормовання. Кмети без цього обійтися ніяк не могли і сама влада мусіла подбати про це так, як читаємо в договорах з Греками 907, 912, 971 років. Святослав в 971 році з Греків данину „имяшетъ же и за убіенья, глаголя: „яко

род его возьметь“. В договорі Олега 912 року установлені норми і для Греків „по закону Рускому“, викуп полонених, передача спадщини на Україну рідні померлого в Греції. Це більше як за 100 років до Руської Правди. Право Руської Правди стояло високо, було розвиненим, і це треба мати на увазі при вивченні.

Закуп, холоп, обел, обилний, обелний, обельний — це не рабство і взаємовідносини не рабства. Це правовий стан взаємовідносин правоздатних і дієздатних контрагентів, означення прав і обов'язків у певній сфері взаємовідносин соціального складу громадянства Київської Русі.

Перенесення вивчення Руської Правди на природний для неї ґрунт і вжиток нових відповідних цьому методів буде єдино науковим вивченням цієї давньої пам'ятки права Українського і Славянських народів. Це гарантує і од таких товмачень, як „обель“, „обиль“ — це раб, як „хоть“ (дружинник) — це „хотя бы“, як „свійський“ — це „воинский“, як „вдачь“ (той, хто шукає допомоги, вдається за поміччю) — це „выданный головой“ (ясно, що вдатися — до кого-сь за чим-сь, а видати — кого на що) і т. д., і т. ин. Стара площа і старі методи, як бачимо, приводили до курьозів і віддаляли од справжнього розуміння Руської Правди і її права.

